

„Mindig valamit csináltam, s még nem végeztem el”

Társadalmi struktúrák és mozgástér egy széki nő
élettörténetében

Pröhle Janka Teréz Pirosfecske Pedagógiai Kollektíva

Absztrakt: A tanulmány kvalitatív élettörténeti kutatás keretében vizsgálja egy hetvenes éveiben járó széki (Kolozs megye, Románia) nő, Márta életútját, különös tekintettel a társadalmi struktúrák és az egyéni ágencia kölcsönhatásaira. A C. Wright Mills-féle szociológiai képzelőerő tág elméleti keretében elemzett interjúk rávilágítanak arra, hogyan formálják Márta életét a reprodukzív munkákhoz és kereskedelemhez kötődő migráció, a lokális hálózatok, a nemi szerepek és globális folyamatok egyaránt. Szék meghatározó háttere Márta életének: a településen egyedi módon, a cselédség, majd a néprajzi érdeklődés nyomán kialakult városi kapcsolatok, az ebből kifejlődő ingázó migráció és a közösségi viszonyok erőteljesen alakítják cselekvési lehetőségeit és identitását. A mikroszintű (család, háztartás, munkaadók), mezoszintű (helyi közösség, migrációs hálózatok) és makroszintű (globális gondoskodási láncok, gazdasági viszonyok) elemzések kísérletet tesznek a strukturális kényszerek és az egyéni stratégiák összefonódásának átfogó vizsgálatára az élettörténetben.

Kulcsszavak: szociológiai képzelőerő, életút, női migráció, munka, Szék

„I Was Always Doing Things, But Never Finishing Them.”
*Social Structures and Room for Manoeuvre in the Life Story
of a Woman from Szék*

Abstract: This qualitative life-history study examines the life trajectory of Márta, a woman in her seventies from Szék (Cluj County, Romania), paying special attention to the interactions between social structures and individual agency. Analysed within the broad theoretical framework of C. Wright Mills’ sociological imagination, the interviews reveal how Márta’s life has been influenced by migration linked to reproductive labour and trade, local networks, gender roles and global processes. The settlement of Szék forms the decisive backdrop to her life: urban connections that emerged uniquely through domestic service, and later through ethnographic interest and the ensuing commuting migration, as well as the strong influence of community relations, all significantly shaped her opportunities for action and her identity. Analyses at micro-, meso-, and macro-levels (family, household, employers; local community; migration networks; global care chains; and economic relations) attempt to provide a comprehensive examination of the intertwining of structural constraints and individual strategies in her life story.

Keywords: sociological imagination, life trajectory, female migration, labour, Szék

Bevezetés

Székre¹ a legegyszerűbben egy magánvállalkozás által üzemeltetett buszjáratral lehet eljutni. Az indulás előtti napon telefonon keresnek, hogy egy repülő csatlakozás miatt csak később indulunk. Végül majdnem megtelik a kisbusz, és a Népligettől Szék felé vesszük az irányt egy budapesti reptéri, egy nagyváradi, majd egy kolozsvári megállóval. A buszon főként idősebb nők ülnek, hazafele tartanak, néhányan dolgozni voltak, van, aki a gyerekét látogatta meg. Azt a tanácsot kaptam, hogy mondjam meg

¹ A települések nevét nem anonimizáltam. A szociológiában erről a kérdéstről folyó diskurzus (lásd pl. *Módszeresen* vitasorozat 8. alkalom: *Miért és hogyan (ne) anonimizáljunk?* [<https://openarchive.tk.mta.hu/506/>, letöltve: 2023. 10. 26.]) ismeretében azért döntöttem így, mert fontosnak tartottam azokat a szakirodalmakat használni, amelyek kifejezetten székiekkel foglalkoznak. Szék földrajzi helyzete, a mai napig túlsúlyban lévő magyar lakossága, néprajzi és történeti sajátosságai megkülönböztetik más, első pillantásra felcserélhetőnek tűnő falvaktól, és ezek a sajátosságok magyarázó erővel is bírhatnak olyan hálózatok kialakulásában, migrációs folyamatokban, melyek Márta életében is meghatározóak.

a sofőrnek, hol tegyen ki, ha odaérünk, így végül csak néhány métert kell megtennem a hétórás út után a házig, ahol Márta nyitja a kaput.

Kutatásom fő fókuszában a kaput nyitó Márta elbeszéléseiben és élettörténetében tetten érhető szociológiai jelenségek állnak. Márta egy Romániából, a Kolozs megyei Székről származó, hetvenes éveiben járó magyar nő, aki a '90-es évek óta rendszeresen jár Budapestre, ahol áruival kereskedik, és különböző háztartásokban a legkülönbözőbb házimunkákat végzi. E tanulmányban a vele felvett interjúk anyagok és tereptapasztalatok alapján arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen társadalmi strukturáló tényezők érhetőek tetten Márta élettörténetében és elbeszélésében, és ezek között ágensként mekkora mozgásteret van. Munkám koncepciója, hogy C. Wright Mills (1959) szociológiai képzelőerő fogalma nyomán egy mikroszociológiai, radikálisan kis mintán, kvalitatív módszerekkel végzett kutatásban az egyéniben keressem a közösségit, strukturálisat, globálisat, és a társadalmi strukturáló tényezők összhatásának lehetőségeit egyetlen élettörténetben.

A következőkben elsőként a programként szolgáló szociológiai képzelőerő fogalmát mutatom be röviden. Ezt követően részletezem a kutatási kérdést és az e dolgozathoz hasonló élettörténeti kutatások társadalomtudományos kontextusát, majd az alkalmazott módszerekről írok. Az empiria elemzését beszélgetőtársam, Márta biográfiájával, majd az elbeszélésében „mikroszinten”, a közvetlen családi és munkakörnyezetében tetten érhető strukturáló tényezők vizsgálatával kezdem. Ezt követően a „mezoszintet”, vagyis a települési és migrációs hierarchiák működését elemzem, majd kísérletet teszek madártávlatból is rátekinteni Márta élettörténetére, és globális, „makroszintű” hatásokra rámutatni életének alakulásában.

A szociológiai képzelőerő

A szociológia tudományának kezdettől fogva központi kérdése, hogy az ember életét mennyiben határozzák meg szabad, egyéni cselekvések, és mennyiben a cselekvési tereket beszűkítő struktúrák, valamint hogy a meghatározottság konfliktusos-e vagy harmonikusan működő (Giddens 2008: 97). Marxtól kezdve Durkheimen át Goffmannig sokan sokféle választ adnak erre a kérdésre, amelyről akarva-akaratlanul az összes szociológiai munka állít valamit. Giddens (uo.) maga arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a társadalmi struktúrák valóságosak, és irányítják az egyén mozgásterét, mégsem az egyénen kívüliek, mivel az cselekvésével képes megerősíteni a kötelekeket vagy alakítani rajtuk. Érdemes tehát egyszerre figyelni arra, hogy a rendszer hogyan befolyásolja az egyéni döntéseket, és arra is, hogy a cselekvők milyen hatással vannak a rendszerre (Risman 2004: 429).

Ehhez a megközelítéshez jól illeszkedik C. Wright Mills (1959) fogalma, a szociológiai képzelőerő, amely írásom fő elméleti keretét és kiindulópontját adja. Mills a *The Sociological Imagination* című könyvében azt az iránymutatást adja a társadalomtudományos munkát végzőknek, hogy se a nagy elméleteknek, se az apró részletekre

koncentráló empiriának ne tulajdonítsanak mindenható szerepet, hanem mindkettőt használva lássák meg az egyénben a struktúrát és a struktúrában az egyént. A szociológiai képzelőerő – vagy Kemény István fordításában: szociológiai szemlélet (Kulcsár 1979) – annak a felismerése és felvállalása tehát, hogy az egyéni életek vizsgálata egyszerre a struktúra és a társadalomtörténet, a struktúrák változásának vizsgálata is. Ez a gondolat magában hordozza azt is, hogy bármilyen társadalomtudományos munka a témaválasztástól kezdve a módszertanon át az esetleges publikációig elkerülhetetlenül politikai is, abban az értelemben, hogy a témaválasztás és megismerés által hatalmi viszonyok, egyenlőtlenségek válhatnak láthatóvá, utat nyitva ezzel a cselekvésre is. Ahogy a felvilágosodás, majd a 19–20. század nagy gondolkodói is, mint Marx vagy Freud, az észnek, felismerésnek komoly szerepet tulajdonítottak a szabadság elérésében, úgy rájuk hivatkozva Mills is azt vallja, hogy jóllehet a modernitás alkonyán természetesen megkérdőjeleződik, hogy a racionalitás és a szabadság kéz a kézben járnak-e, a cselekvési utak feltárása továbbra is fontos eszköze marad a felszabadulásnak (Mills 1959: 174; Missetics 2011: 91).

Ebben a tanulmányban abban az értelemben veszem a szociológiai képzelőerő koncepcióját alapul, hogy Márta életének és elbeszélésének fő motívumaiban egyaránt keresem a cselekvő egyént és a cselekvési teret behatároló struktúrát is. Témám kidolgozása kísérlet arra, hogy ezt a társadalomtudományos programot egy ilyen szűk fókuszról kiindulva is alkalmazzam. Írásom és kutatásom szerkezetében is törekszem arra, hogy a szociológiai képzelőerőt akár játékos, kreatív módon (Mills 1959: 212) a lehetőségek feltérképezéséhez segítségül hívjam, hogy ezzel esetleg olyan összefüggéseket is megláthassak, amelyek első látásra elkerülték volna a figyelmemet.

Életutak a nagy egészben – a kutatási kérdés és tudományos kontextusa

Kutatásomban arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen társadalmi strukturáló tényezők érhetőek tetten Márta élettörténetében és elbeszélésében, és ezek között ágensként mekkora mozgástere van. Azt vizsgálom tehát egyrészt, hogy Márta miként kapcsolja magát a közösséghez, narratívájával hova pozicionálja magát az őt körülvevő világban. Ezzel párhuzamosan pedig arra is kíváncsi vagyok, hogy ez mit árul el arról, hogy szűkebb és tágabb társadalmi struktúrák² hogyan határolják Márta cselekvési terét.

Márta életútjában fontos szerepe van a térbeli és társadalmi mobilitásnak, illetve az ezekben való navigálást segítő eszközöknek, készségeknek, amelyeket különböző társadalmi struktúrák szempontjából igyekszem megfigyelni. Történetének feldolgozásakor ezért nagyban támaszkodom olyan kortárs magyar szociológiai

² Ezek a struktúrák szemléletem szerint elkerülhetetlenül hatalmi helyzetek is, melyekre kellő (ön)reflexióval szükséges tekinteni (Bögre 2020: 75).

írásokra,³ amelyek a Mártához hasonlóan kelet-közép-európai, külföldön gondoskodási munkákat végző, ingázó migrációt folytató nők életútját elemzik, és helyezik kontextusba a személyestől a globális szintekig, bizonyos értelemben szintén a szociológiai képzelőerőt használva ehhez.

Németh Krisztina (2016; 2020; Németh és Váradai 2018) több kutatásában is úgy vizsgál női mobilitási utakat élettörténeti keretben, hogy nagy figyelmet fordít a jelentések finom kibontására, esetenként kifejezetten az elmondhatatlanságokra összpontosítva (Németh 2016). Ennek a kutatói attitűdnek a tágabb elméleti keretek alkalmazásával való kombinációja lehetővé teszi, hogy az egyes esetek relevanciája egyszerre lehessen szélsőségesen személyes és társadalmi is, látszódnak a struktúra, de az ágencia se vesszen el. Ezekben a kutatásokban fontos szerepet játszanak a terek és a hozzájuk kötődő gyakorlatok is (Németh 2020; 2021), amelyeken keresztül a társadalmi térben, tágabb struktúrában való pozícióról, pozícióváltásokról is árnyaltabb képet kaphatunk.

Rendkívüli alapossággal ágyazza be a szociológiai irodalom és az intézményi, állami keretrendszerek szövetébe ausztriai magyar idősgondozók élettörténeteit Gábrriel Dóra (2022). A *boldogulás útvesztői* című könyvében nagyrészt, de nem kizárólag női életutakkal találkozunk. Gábrriel sok személyes történet megismerése után rendszerbe szervezi a különböző társadalmi háttérrel és migrációs motivációkkal elinduló munkavállalók megéléseit, megküzdési stratégiáit. A szerző figyelmet fordít a cselekvőképesség vizsgálatára is. A különféle történetek és a kontextus megismerése által ki-rajzolódik nemcsak a globális gazdasági, munkaerőpiaci viszonyoknak egy szelete, hanem a konkrét közpolitikákból – például az idősgondozás piaci szférába való ki-szervezése általi formalizációjából – eredő vonzások és taszítások ereje is. A kötetben fontos szerepet játszik a migráció infrastruktúrájának vizsgálata is. Ez technológiák, intézmények és szereplők szisztematikus összekapcsolódása, amelyek elősegítik, és szabályozzák a mobilitást (Xiang és Lindquist 2014: 124). Ezekben a hálózatokban meghatározóak az informális kapcsolatok, illetve olyan szempontok is, mint például az etnicitás (Gábrriel 2022), amelyek Márta esetében is fontos részei a migráció infrastruktúrájának.

Turai Tünde (2018) etnográfiai terepmunkával, mélyinterjúk segítségével, életutakat is elemezve kezdi el feltárni – a régióban elsőként – közép- és kelet-európai nők beágyazódását a globális gondoskodási láncba, amelynek Márta is része. A szerző *Hierarchiák fogságában* című könyvében különböző nemzetiségű – köztük széki

3 A női élettörténeti kutatásoknak természetesen gazdag nemzetközi szakirodalma is van, melyek közül a témában fontos megemlíteni például Olena Fedjuk kutatásait, illetve érdemes kiemelni a női gondozási migráció vizsgálatának talán legtöbbet hivatkozott, úttörőnek tekinthető alakját, Rhacel Salazar Parreñast, aki *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work* című könyvében a Fülöp-szigetektől származó, az Egyesült Államokban és Olaszországban munkát vállaló nők migrációs útjait kutatja (Gábrriel 2022).

magyar – nők eseteit elemezve a vizsgált területen belül rá tud mutatni közös vonásokra és különbségekre is.

Szintén 2018-ban jelent meg Váradi Monika Mária tanulmánya, melyben ugyancsak kvalitatív módszerek segítségével keresi arra a választ, hogy a külföldi idősgondozást vállaló nők esetében a migráció mennyire jelenti az autonómiájuk növekedését. Írásában arra jut, hogy még ha anyagi értelemben és bizonyos kompetenciák terén a gondozók függetlenebbekké is válnak, ezért komoly árat fizetnek, és emancipációról sem lehet beszélni, hiszen mind a nemi szerepek, mind a munkavállalás hierarchiái erősen korlátozzák ezt. Váradi részletesen ír arról, hogy milyen gyakorlatokon keresztül nyerik vissza ágenciájukat a megszólalók, akiknek egyébként a kényszerek által meglehetősen szűk a cselekvési terük. Munkám során én is igyekeztem nagy figyelmet fordítani arra, hogy Márta miként navigál kiszolgáltatottság és cselekvőképesség között.

A röviden bemutatott szociológiai munkákban közös, hogy részletesen elemzik a munkavállalók és munkaadók viszonyát az abban megjelenő hierarchiák, hatalmi helyzetek figyelembevételével (Németh 2016; Turai 2018; Váradi 2018). Fontos társadalmi strukturáló tényezőként tekintenek a társadalmi nemre és a nemi szerepekre, azok esetleges változására a migráció vonatkozásában, az elemzéseikbe pedig bevonják a személyes és lokális szinten túl a globális egyenlőtlenségek szempontját is (Gábrriel 2022; Németh 2016; Németh és Váradi 2018; Turai 2018; Váradi 2018).

Bár Márta városi háztartásokban végzett munkái részben bentlakásos idősgondozást is jelentettek, ennél sokkal változatosabbak. Mégis jól összehetők a hasonló módszerekkel készült, külföldi idősgondozás jellemzőit vizsgáló munkák Márta esetével.

Kutatásom szakirodalmi előzményeinek áttekintésekor fontos megemlíteni az erdélyi magyar néprajztudomány szociológiai hagyományának képviselőit is, különös tekintettel Nagy Olgára, aki többek között széki asszonysorsok kutatásával is foglalkozott. Nagy munkáiban egységet alkotnak a népmesegyűjtések⁴ és az élettörténetek elemzésén keresztül kibontakozó társadalomnéprajzi megfigyelések, amelyekben a szerző úttörő módon hívta fel a figyelmet a nemi szerepek strukturáló erejére (Svégel 2021). Nagy Olga (1989; 2016) Széken élve kutatta a paraszti társadalom működésében a szokásrend általi kényszerítőerő és az egyéni ágencia viszonyát – azt a viszonyt, ami Márta élettörténetének elemzésekor is a kutatás homlokterében áll.

4 Nagy Olga egyik legfontosabb adatközlője volt Győri Klára, akinek *Kiszáradt az én örömem zöld fája* (1975) című kendőzetlen önéletrajzi írása nagy port kavart az erdélyi magyar közéletben (ld. pl. Tamás Gáspár Miklós: „Karnyújtásnyira: az emberi emancipáció” [1977]), majd később Tompa Andra *Omerta* (2017) című regényében is forrásként szolgált.

Módszertan

Az empiria összegyűjtése két szakaszból állt. Az első a 2022-ben felvett lakáséletút-interjú, amely a kutatás előkészítő anyagának is tekinthető, ám önmagában is feldolgozásra került. Ezt az anyagot egyrészt arra használtam, hogy az adatgyűjtés második szakaszában támpontokat nyújtson, másrészt az elemzésben is visszanyúlok hozzá kiegészítendő a későbbi interjúkat. A második szakasz terepi jelenlétbe ágyazott interjúkból áll. Ennek gyűjtésekor három napot Mártánál töltöttem Széken.

Etikai kérdések

Az alkalmazott módszerek összefoglalása előtt fontos kitérnem a kutatás körülményeinek etikai vonatkozásaira. Mártát gyerekkorom óta ismerem, és nem kizárható, hogy a köztünk lévő kapcsolatnak az ismeretség körülményeiből és szociokulturális helyzetkülönbségekből adódóan lehetnek olyan rétegei, amelyeknek hierarchiájában én vagyok magasabb pozícióban. Ez egy érzékeny helyzet, amely a kutatásban is felveti az egyenlőtlen viszony lehetőségét például azáltal, hogy a nekem való mesélésre, válaszadásra egy teljesítendő feladatként tekint. Ezt egyértelműen kizárni nem tudom, és tudatában vagyok annak, hogy bár nem szándékosan, esetleg visszaélhettem a helyzetemmel. Ezzel együtt igyekeztem mindent megtenni azért, hogy ez ne így történjen. Úgy ítélt meg, hogy több olyan szempont van, ami az ismeretség ellenére a Mártával való beszélgetés és az egyenlőség lehetősége mellett szól. Azonkívül, hogy természetesen a beleegyezését kértem a kutatáshoz, az egyik ilyen a köztünk lévő jelentős korkülönbség. A másik, hogy az adatfelvétel nagyrészt azon a terepen zajlott, amelyben ő mozog otthonosan, és ez teret nyitott arra, hogy még inkább kontrollálni tudja a beengedés, megmutatás folyamatát. Márta számára nem volt teljesen új az a helyzet, hogy ilyen módon az érdeklődés fókuszába kerüljön, mivel a Széken gyűjtő és alkotó néprajztudósok és művészek is többször megkeresték már azzal a szándékkal, hogy dokumentálják az életének egy szeletét. Azt tapasztaltam, hogy ezáltal a kutatási helyzetet, azt, hogy valaki ilyen módon az élete iránt érdeklődik, viszonylag természetesen kezeli, és szívesen mesél. Noha erre szóban nem reflektált, úgy gondolom, hogy a Széken töltött idő alatt nem vált, de nem is válhatott el élesen, hogy rám kutatóként vagy barátként, ismerősként tekint. Ezt azzal igyekeztem ellensúlyozni, hogy törekedtem az állásfoglalás elkerülésére, és arra, hogy viselkedésemmel minél inkább meg tudjam mutatni, mindenre kíváncsi vagyok, amit mondani akar. A határátlépések minimalizálása miatt döntöttem úgy is, hogy nem a narratív életútinterjú kifejezetten érzékeny témákat feltárni képes módszerét alkalmazom.

A szociológiai kutatás kvalitatív módszertani irodalmában általában nem javasolják a kutatást megelőző ismeretséget (Kvale 2005), míg más kapcsolódó diszciplínákban, például a néprajzban erre kevesebb figyelmet fordítanak. Jelen esetben úgy ítélt meg, hogy ha az adott témákat idegen emberekkel való beszélgetés során érintem, legalább

annyi információ elveszik a bizalmatlanság következtében, mint amennyi esetleg itt elveszhetett vagy lekövethetetlenül változhatott az ismeretség dinamikái által.

„Úgyhogy van mit írjal hülyeségeket.” – A kutatás empirikus anyaga

A kutatás során félig strukturált interjúkat készítettem, a lakáséletút-interjúból szűk 1,5 órás, a terepen készült interjúk pedig összesen 6,5 órás hanganyag lett. Előbbit egyben vettem fel abban a lakásban, ahol Márta Budapesten a háztartás körüli feladatok elvégzéséért cserébe lakni szokott. A Széken létrejött interjú-szituációk változatosak voltak, és részben spontán helyzetekből alakultak. Először – rövid ráhangolódás után – arra kértem Mártát, hogy mesélje el az élete történetét. Ezek után, majd a következő interjúhelyzetekben is az elbeszélésében felbukkanó, de nehezen érthető vagy nem kifejtett témákra tértem vissza, kértem, hogy meséljen még róluk. Az is előfordult, hogy olyan eseményekről kérdeztem, amelyek még a lakáséletút-interjúban bukkantak fel, de Széken nem tért ki rájuk.

A lakáséletút-, majd a Széken felvett interjúk között lényeges különbség volt, hogy utóbbiaknál eleinte nem jelöltem meg konkrét témát. A téma megjelölése a legszabadabban hagyott életútinterjúknak, mélyinterjúknak is sajátja (Solt 1998), kutatási döntésem tehát több szempontból megkérdőjelezhető. Bizonyos szempontból nehéz helyzetbe hoztam Mártát azzal, hogy egy életnyi tapasztalatra különösebb iránymutatás nélkül rákérdeztem. Választásom mögött ugyanakkor az állt, hogy éppen arra voltam kíváncsi, melyek azok a történetek, amelyek ebben a helyzetben elsőként előkerülnek, még ha így a megosztandó információk válogatási szempontjait esetleg kevésbé is tudtam megismerni, és lényegében átadtam a kontrollt. Ami végül mindenképp érdekes tapasztalatként szolgál, az a különbség a budapesti és a széki interjúk anyagának strukturáltsága és stílusa között. Míg a budapesti lakáséletút-interjú a megjelölt témával összefüggőbb, lineárisabb, kronologikusabb és folyékonyabb elbeszélést eredményezett, addig a széki interjúk anyaga fragmentáltabb, anekdotikusabb, de hasonlóan gazdag lett.

A Széken töltött időre egy nagyon rövid, résztvevő megfigyeléssel végzett terepmunkaként is tekintek. A budapesti és széki interjúk között megfigyelhető különbségeket a helyszínekre való odafigyelés segített megérteni; míg az előbbi hely feltételezhetően keskenyebbé tette a beszélgetés medrét, addig a széki környezet a tér bátrabb belakását, az elbeszélés fragmentáltságát és a helyhez kötődő emlékek aktívabb felidézését segíthette.

A beszélgetések, interjúk és a terepmunka egyik legérdekesebb, de előre nem tervezett elemei azok a séták lettek, amelyekre Mártát elkísértem. A 2000-es évek óta a földrajz- és társadalomtudományokban is megjelent a sétáló interjúk jelensége (Evans és Jones 2011). Ezekben a kutatásokban a térben való mozgás és az érzékszervek által is észlelt ingerek tesznek hozzá ahhoz, hogy a tér és az ember viszonya, esetleg verbálisan csak nehezebben hozzáférhető emlékek az akár performanszszerű bemutatás (Németh 2021) vagy a közös (újra)felfedezés által felszínre kerüljenek.

A sétáló interjúk egyik változata az úgynevezett *go-along*, amikor a kutatás alanya vezeti az utat, és az interjúerőt csak elkíséri az egyébként is elvégzendő teendők útján (Evans és Jones 2011: 850; Kusenbach 2003). Ebbe a kategóriába sorolható első sétám Mártával, amikor egy rokonához kísértem el, aki eladásra szánt ingeket varrt össze neki. Útközben Márta ismerősökkel találkozott, és beszélgetett, illetve az általam feltejt kérdésekre is válaszolt. Második sétánk úticélját – férje szüleinek házát, ahol fiatal házasként rövid ideig ő is élt – már nem praktikus szempontok alapján választotta, hanem kifejezetten azzal a szándékkal, hogy megmutassa nekem. Ez alkalommal tehát az útvonal kiválasztásában nagyobb szerepet kapott a bemutatás, a kutatási helyzet tudatosítása, azonban itt is Márta diktálta az útvonalat. Pilot-kutatásukban Evans és Jones (2011) arra jutottak, hogy a sétáló interjúk technikáknak inkább az ember adott térhez való viszonyának és nem élettörténetének kutatásában van hozzáadott értéke. Ezzel együtt Márta esetében a közös séták ahhoz mindenképp hozzájárultak, hogy közelebb kerüljek bizonyos jelentésekhez, az elbeszélések térben is több értelmet nyerjenek, és a találkozások által olyan témák is felszínre kerüljenek, amelyek otthon valószínűleg nem jöttek volna szóba.

Az elemzésben közvetlenül az interjúk szövegeit használok, a terepnaplószerű jegyzeteket és a sétáló interjúk nem idézhető részleteit a dolgozatban kiegészítő tudásként kezelem.

Elemzés

Az összegyűjtött anyagok elemzése során arra törekedtem, hogy az elbeszélést szerző, rendszeresen visszatérő vagy ellentmondásokat sejtető motívumokra és témákra koncentrálok. Ezeket igyekeztem mind személyes szinten értelmezni, mind pedig meglátni bennük a strukturális kényszereket.

Biográfia

Az első alfejezetben a beszélgetőtársam által elmondottak alapján rekonstruálható rövid biográfiát fogom ismertetni. Ennek célja, hogy a tényszerű adatok megismerése a későbbiekben támpontot nyújthasson a hangsúlyos témák mélyebb megértésében és a történeti-társadalmi kontextus megtalálásában.

Márta 1949-ben született Romániában, a Kolozs megyei Széken, szülei első gyermekeként. Később még egy fiútestvére lett. Anyja családja szegény volt, de apja valamivel jobb módú családból származott, ami miatt az államszocialista rezsim kiépülésétől kezdve kuláknak számítottak. Márta a helyi iskola első négy osztályát járta ki, majd 11-12 éves kora körül – szokás szerint – Kolozsvárra került egy zsidó családhoz cselédnek. Itt két évet töltött, de később még évekig visszajárt a városba alkalmi házimunkákat végezni. Az összegyűjtött pénzből a hozományát bővítette, hazatérve és a házasulandó korhoz közeledve ház körüli és mezőgazdasági munkákat végzett, közösségi életet pedig a fonóban és az utána következő táncalkalmakon élt. 17 évesen

megházasodott, férjével először néhány hónapot a férfi szülői házában töltöttek, majd az időközben elkészülő saját házukba költöztek. Az államszocialista Romániában az 1960-as évekre végbemenő kollektivizálás (László 2009) nyomán a korábban saját földeken végzett munkát részben felváltotta a termelőszövetkezeti munka, ahol Márta férje traktorosként dolgozott. A párnak egy gyermeke született, akivel Márta rövid ideig otthon maradt, majd később folytatta a mezőgazdasági munkavégzést is. A 1980-as években Márta elkezdett Budapestre járni, ahol különféle kézimunkáit árulta, majd elvállalt idősgondozási, takarítási és egyéb ház körüli feladatokat is. 1994-től kezdve egyre hosszabban maradt egyhuzamban Budapesten, előfordult, hogy csak 4–8 hetente járt haza, és akkor is csak rövidebb időkre. Mostanra a Széken töltött idők hosszabbak lettek, és valószínű, hogy a jövőben egyre inkább lecsökken majd a Budapesten töltött idő.

Mikroszint – elbeszélés, család, munkaadók

Érdekes elsőként megnézni, hogy Márta elbeszélésében melyek a leghangsúlyosabb motívumok, és ezeket milyen témák mentén hozza elő ismétlődően. Vagyis hogy legszűkebb közegét milyen rendszerek határozzák meg, és ő hogyan navigál ezek között. Az interjúk elemzése során az rajzolódott ki, hogy a fontos motívumok ezen a személyes szinten elsősorban két témán keresztül megragadhatóak. Ezek közül az egyik az otthon, a háztartás és a család viszonyrendszere, a térhez és az emberekhez való kapcsolódás ezen a síkon. A másik beszédes terület a munkaadókhöz és a munka tereihez való viszony, amelyből szintén kiviláglanak azok a tényezők, amelyek Márta élettörténetét személyes szinten integrálják.

„Mindig van dolgom, s nem megyek sehova” – Otthon, háztartás és család

A budapesti lakáséletút-interjú egyik legszembetűnőbb jellemzője az volt, hogy Márta a belakott tereket mind az ott végzett munkával írta le.

Porond volt a földön, utána már tettünk kátránypapírt. Mikor jött az ünnep, szépen a kátránypapírt – mert tudod, hogyha jártunk rajta, akkor csúnya lett – akkor szépen petróleummal bekentem, ha jött az ünnep, és szép fényes volt egy pár nap.

Saját háztartásáról, széki otthonáról (is) úgy tudott legkönnyebben mesélni, hogy aktív cselekvőként ábrázolja magát vagy többes szám első személyben magukat a férjével. Elbeszéléséből az érződik, hogy a terekhez szóban legkönnyebben úgy fér hozzá, hogy a „*dolog*” felől közelít. A fenti példában férjével első közös otthonukról beszél, illetve közös otthonuk kezdeti állapotáról. Szavai azt mutatják, hogy munkájának értéke és eredménye van, ezáltal képes hatást gyakorolni a környezetére, a tér az ő munkájával válik rendessé, széppé, megfelelővé. A lakáséletút-interjút feltűnően behálózó munka-szál önmagában is érdekes, de felmerül annak a lehetősége, hogy azért beszélt abban a helyzetben ennyire ebből a szempontból, mert maga a szituáció is erősen a

munkához kötötte, hiszen Budapestre Márta dolgozni jár, és a beszélgetés helyszíne is az a háztartás volt, ahol nemcsak lakik, hanem dolgozik is a városban. Ez a feltevés a széki interjúk után annyiban bizonyult igaznak, hogy ezekben kevésbé volt állandó ez a narratíva, viszont itt sem tűnt el, sőt olykor még erősebben, az egész életre kiterjedően jelent meg a munka mint életforma.

Ahhoz, hogy jobban megérthessük, milyen szerepet tölt be Márta élettörténetében a munka, érdemes távolabbról indulni. Török Emőke *Munka és társadalom* (2014) című monográfiájában a munka jelentésváltozásait vizsgálja. A szerző áttekinti a munka fogalmának értelmezéseit, és azt találja, hogy köznapi és szociológiai értelemben is általában a pénzbeli juttatásokért végzett erőfeszítést jelenti a munka. Török cselekvéseméleti megközelítésben is megvizsgálja a kérdést, melynek keretében Arendt és Habermas nyomán azt állapítja meg, hogy a munka alapvetően „nem szabad, nem önmagáért végzett tevékenység” (Török 2014: 181). Az újkor kezdete óta a munka elsődleges emberi tevékenységgé vált, az iparosodással egyre inkább bérmunka formájában. A termelő bérmunka központi szerepének visszaszorulásával többen a munka társadalmának végét látták,⁵ Török azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy sokkal inkább a munka kiterjesztéséről van szó, amennyiben a fogalom már nemcsak a fizetésért végzett tevékenységeket jelenti, hanem szinte minden célirányosan végzett vagy fáradtságot jelentő dolgot. A könyvben a jelentés kitágulása problematikus jelenségként mutatkozik, arra alapozva, hogy amennyiben mindenre kiterjed a negatív felhangú munka használata, akkor a szabad és önmagáért végzett cselekvés fokozatosan eltűnik. Ezt a jelentéstágulást Márta elbeszélésében is megfigyelhetjük.

A munka szinte állandó jelenléte az elbeszélésben az (utó)paraszti munkaerkölcs és az önkizsákmányolás fogalmai felől is értelmezhető (Jávor 2000; Németh 2022). A paraszti társadalmak jellemzője Jávor (2000) szerint a munkaközpontú értékrend, a szorgalom és a kötelességtudat, amelyben „a gazdasági célszerűséget az erkölcsi kötelesség és a társadalmi presztízs szempontjai folyamatosan átszínezik” (Jávor 2000: 602). Szék lakossága az utóbbi évtizedek során állt át fokozatosan a mezőgazdasági termelésből a bérmunkára, illetve a paraszti kultúrából kinövő folklór termékeinek értékesítésére, így Márta világlátásában a paraszti értékrend komoly szerepet játszhat. Ez a fajta munkaerkölcs és a megélhetési formák közti, átfedésekkel járó átmenet, a párhuzamos tevékenységek fenntartásának vélt vagy valós kényszere és a saját fogyasztás visszafogása önkizsákmányoláshoz is vezet. A saját megélhetésért vagy az utódok anyagi gyarapodásáért végzett, a bérmunkán túli, a test erőforrásait a végletekig kihasználó munka nemcsak az államszocializmus alatt jellemző második gazdaságban, hanem a rendszerváltás utáni keretek között is értelmezhető. Az önkizsákmányoló túlmunka egy olyan stratégia, mely gyakran a fizikai szükségletek és a regenerálódás figyelmen kívül hagyásával, beáldozásával jár a társadalmi mobilitás vagy az életkörülmények javításának oltárán (Németh 2022: 4). Amikor Márta Budapesten van, az ott töltött idő szinte tisztán a saját testi erejének és tudásának áruba bocsátásával telik,

5 Ehhez lásd pl. Claus Offe, Ulrich Beck vagy André Gorz munkásságát.

és Székre hazatérve sincs lehetőség „elfelejteni” a megélhetést és relatív jólétet lehetővé tevő munkát. Az önkiszákmányolásnak és a munka köré épülő életnek nemi vetülete is van, amennyiben a bérmunkán és a kiegészítő bevételt jelentő munkán túl a háztartásban felmerülő feladatok nagy részét – ahogy Márta esetében is – gyakran a nők végzik el.

„Mindennap csinállok valamit, csak nem végzem el” – mondja Márta, és valóban úgy tűnik, reggeltől estig valamit csinál. Személyes tereit a (re)produktivitás határozza meg: takarítás, vetemény, befőzés, varrás, főzés, mosás. A sétáló interjúk során történt egyik találkozáskor egy női kortársával való beszélgetésben is felmerül, hogy a munkának sosincs vége, csak a halállal, és ezekben a mondatokban kifejezően benne van mindaz, amit a szakirodalom reprodukív munkának nevez (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018: 6). Az élet újratermelését olyan feladatoknak az elvégzése jelenti, mint például a háztartási munkák, a gyereknevelés, gondoskodás, az ezek logisztikájához szükséges érzelmi és mentális munka. A kapitalizmusban a termelés feltétele a folyamatos újratermelés, amelyet jellemzően az otthonokban, magánszférában kell megoldani fizetetlenül, ami által a termelésből befolyó profit nőhet, hiszen lényegében a munka egyik fázisa, az újratermelés, regenerálódás a dolgozók magánügye. A reprodukív munka a kapitalista logikában egyszerűen alacsony értékű és elengedhetetlen. Többnyire olyan feladatok ezek, amelyek nagyrészt a nőkre hárulnak, akik nemritkán a bérmunka mellett végzik ezeket. Fontos jellemzője a társadalmi újratermelésnek az is, hogy alacsony értéke és szűk nyilvánossága miatt alacsony az elismertsége, és kevésbé köztudott, hogy ezek a tevékenységek is tudást és erőforrásokat kívánnak (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018).

Az emiatt *láthatatlan* munkának is nevezett feladatok körét Márta a saját elbeszélésében nyomatékosan *láthatóvá* teszi. Élete folyamatos munkaként való leírása arról is árulkodik, hogy a munka számára nemcsak a fizetett munkát vagy a termelést jelenti, hanem azokat a tevékenységeket is ide sorolja, amiért nem kap pénzt. Török Emőke (2018) állításaira visszautalva tehát a „nem szabad” munka kiterjedése minden fáradtságos tevékenységre összeköthető a reprodukív munka példáján keresztül. Ha a termelés elengedhetetlen és kevésbé megbecsült feltételévé válik a gondoskodás, és az élet minden részét a termelés logikája határozza meg, akkor nem csoda, hogy Márta narratívájában a fizetetlen, akár saját otthonban végzett feladatok is munkaként jelennek meg. Ezzel párhuzamosan pedig a munka központi szerepe a paraszti munkaerőkölcs értelmében a helyes élet bizonyítéka is.

Az elvégzett munka hangsúlyozása több szerepet is betölt Márta narratívájában. Feltételezhetjük, hogy egyfajta ellensúlyozása ez a megbecsültség hiányának, azon logika mentén, hogy ha elégszer verbalizálja, akkor mind a maga, mind a környezete számára világosabbá válik, hogy ezek is elismerésre méltó tevékenységek. A munkamotívumban azt is felfedezhetjük, hogy a tevékenykedésen keresztül Márta a cselekvőképességét is demonstrálni tudja. Hatással van a környezetére, és kontrollálja a folyamatokat, kézben tartja, mit, mikor és hogyan kell elvégezni. Ez az irány ugyanakkor ellentmondásos, hiszen előfordul az is, hogy a munka kényszerként jelenik meg.

Úgyhogy dolgoztunk eleget. Mint két ló. Nem kellett itt lovat vegyünk, mert lovak voltunk mük.

Ezzel a metaforával Márta kis túlzással igavonó állatként ábrázolja magát. A befogott állatok képe pedig nem arra utal, hogy a rengeteg munka terhe önszántából került a vállára. Az ellentmondást erősíti az is, ha bevonjuk a munkához is kapcsolódó másik ismétlődő motívumot, az otthon maradásét.

Mindig csináltam valamit. Jobb volt, jobb érzés, mint most, látod. Azért nem megyek sehova, sehova. Nem jártam szomszédba, ezek [a szomszédok] ketten örökké együtt voltak. Volt úgy, hogy fél napokat beszélgettek.

Én nem járok soha sehol se. Nincs is időm, de nem is szoktam. [...] Úgyhogy, de én ilyen vagyok. Mindig van dolgom, s nem megyek sehova. S azért már '94-től elszoktam azt, hogy menjek, soha nem is szerettem szomszédolni. [...] De ezt szoktam meg, mert örökké, örökké valami dolgom volt.

A fenti interjúrészletekben megjelenik az is, hogy Márta 1994-től kezdve egyre kevesebb időt tölt széki otthonában. Itt többféle összefüggés lehetősége is felmerül. Egyrészt lehet, hogy ez az „*elszokás*” részben annak is köszönhető, hogy Márta már előtte is lazábban kötődött a közösséghez, és ez elősegítette a tartós Magyarországon ragadást. Elképzelhető viszont az is, hogy az otthon maradás, elszigetelődés élménye valójában csak '94 után jelentkezett erősen, és az elbeszéléssel kiterjeszti ezt korábbi életére is, sőt személyiségjeggyé teszi, ezzel oldva annak feszültségét, hogy a migráció destruktívan hathatott a közösségi integrációjára. A két fenti lehetőség nem feltétlenül zárja ki egymást. A munkát is bevonva az otthon maradás és Magyarországon ragadás mellé, azt látjuk, hogy az örökös dolgozás is az izoláció narratíváját erősíti. A feladatok végtelensége és az igásló-kép ellenére sem egyértelműen az rajzolódki ki, hogy Márta csupán elszenvedője a kívülről folyton ránehezedő elvárásoknak, előírásoknak. Elbeszélésében a dolgaiban kompetensnek mutatja magát, és érezni azt is, hogy noha a munka természete és mennyisége nem rajta múlik, mégis képes kontrollálni és akár élvezni is a folyamatokat, és közben – ha nem is szomszédol, de – teljesen egyedül.

Nem tudom, most úgy gondolom, hogy nem csinálnám ezt a sok munkát, tudod. Akkor még élveztem, de mondom, azért még [a férjem] segített, azért csűrölt, hazajött, gyapattat vettem, megtekerte, akkor néném jött, befogdostuk, akkor örökké.

Úgyhogy ez van. Eltött. Már annyit nem futok ezután, tudod, mint amennyit futottam.

Az otthoni munkavégzésben megjelenő ágencia akkor válik végleg egyértelművé, mikor azt keressük, mi a különbség az otthon és a másoknál végzett reprodukív munka között: „*Ha otthon nem akarok, nem csinállok*” – mondja erről Márta. A munka tehát sosem fejeződik igazán be, azonban otthon lehetséges határokat szabni a mennyiségnek és annak is, éppen mihez nyúl az ember.

Majd egyszer. Most elraktam, mert már elegendő volt. Tudod, mikor mindennap azt csinálod. Úgyhogy azt már. Most elrakom, aztán majd mikor még lesz kedvem, eléveszem.

„...nem egy nap kell kifejtetni [a paszulyt], mindennap” – meséli ezt már arról, hogy férjének mit mondott, amikor az beleunt a bab fejtésébe.

Az otthon terein túl az idősödő és egyre gyengébb, beteges férjéhez való viszonyulásában is megjelenik az a kérdés, hogy a cselekvőképesség határai hol húzódnak, és arról is kapunk képet, hogy a nemi szerepek a munkához kötődően hogy oszlottak meg. A férfi évek óta nehezen mozog, mára főleg ágyban fekszik, el kell őt látni. Naponta néhányszor felkel, és apró munkákat, mint például a babfejtés, elvégzi. A róla való mesélésben az látszik, hogy Márta saját kompetenciáját, cselekvőképességét abban is méri, hogy férje mennyire munkaképes. Nagyon negatívan éli meg, hogy már nem tud olyan sok mindent csinálni, és erről is sokat beszél, mégis mindig kiemeli ezt azzal, hogy kiemeli, mi az, amire mégiscsak képes a férfi, és a múltban is milyen tevékeny volt.

Régebben, mikor szűttem, annyit csűrölt ilyen csúkre, Janka, hogy egész nap szűttem, de nem kellett csűröljek a csövekre, hanem annyit csinált, ha hazajött a munkából, hogy elég volt, amíg más estig hazajött.

Márta a férjéről sok pozitív dolgot mond, ezzel mintegy kompenzálva a mostani rossz állapotát, és érzékeltetve egy olyan egységet, amelyben a munkabírás és az autonómia jelennek meg értékként, ami mögött azért halványan felsejlik az is, hogy a most autonómiaként értékelt élmények akkor inkább az egység hiányát jelentették.

De amikor vegyünk sört vagy ilyesmit magának? Soha. Nem vett. Soha. Pálinkánk volt örökké, az nem volt baj. Úgyhogy megvan. De most se, ő nem iszik semmit.

De soha nem mondta, hogy na most mi a fenéért mész [az unokára vigyázni]? [...] Nem haragszik soha.

Megerősíti azt a feltevést, hogy Márta a saját cselekvőképességét a férjére is kiterjeszti, hogy ezt mondja: „Csinál ő, hogyha ott vagyok mellette, akkor dolgozott.” Erősen megjelenik tehát az a kép, hogy a (reproduktív) munka logisztikai, kiosztási része Márta felelőssége, rajta múlik, hogy mi történik, így ha a férje munkabírása csökken, az az ő hatáskörére, ágenciájára is kihat. Annak elfogadását, hogy az öregedést – főleg másokét – tényleg kevésbé kontrollálhatja az ember, szinte refrénszerűen ismétlődő „Ez van, el kell fogadni. Mit csináljunk? Ez van, látod.” típusú mondatokkal erősíti, ami egyébként több olyan széken is feltűnő volt, akikkel találkoztunk az utóéletem során.

„A fiúcska annyira hozzám szokott, hogy nem maradt otthon” – A munkavállalóhoz és a fizetett munkákhoz való viszony

Márta először a negyedik elemi elvégzése után került el hosszabb időre Székről. Ekkor a településtől kb. 40 kilométerre fekvő Kolozsváron töltött két évet, ami alatt egyszer sem látogatott haza. A városban egy zsidó családnál szolgált, a háztartásban felmerülő reprodukív munkákat végezte a gyerekvigyázástól kezdve a bevásárlásig.

Fontos szem előtt tartani, hogy bár szerepeit tekintve nagyobb elvárásokkal találkozik, Márta ebben az időben egy 12 éves kora körül járó gyerek, amit a visszaemlékezéseiben is felfedezhetünk.

De a fiúcska annyira hozzám szokott, hogy nem maradt otthon. Soha. Örökké jött velem. És akkor. Ugye hát, kicsi volt. Most aztán nem is bánták az anyjéék, hogy csak vigyázzak rá jól.

Ebben a részletben, amelyben a munkaadói kisfiáról beszél, Márta abban a kettős szerepben jelenik meg, hogy egyrészt felelősséggel tartozó, dolgozó felnőtt, másrészt viszont – elsősorban a kisfiú szemében – játszótárs is. Amikor 20-30 évvel később elkezd Magyarországra járni, és először „ottragad”, hogy bentlakásos idősgondozási és háztartási feladatokat végezzen, újra megjelenik a munkaadókhoz való viszony kettőssége. Azt látjuk, hogy amellet, hogy dolgozik nekik, érzelmi kapcsolatot is kialakít, történeteink sokszor az érződik, hogy némelyik munkaadóját igazán megszerette, és szép emlékként tekint vissza az együtt töltött időre. Fontos szem előtt tartani az érzelmi kapcsolatoknak azt a szakirodalomban (Váradí 2018: 145) is rendre kiemelt szerepét, hogy elfedjék, sőt megerősítsék az elkerülhetetlen hierarchiát a munkaadó és a munkavállaló között, a kapcsolódások ugyanakkor a hatalmi helyzet felfüggesztéseként is értelmezhetőek (Turai 2018: 230).

Én is mentem a temetésre velük. Úgyhogy már sok mindenem által kellett döccenjek. Látod? De rendbe van, átdöccentünk.

Ebben az idézetben arról beszél, hogy az egyik gondozottja halálakor a szűk család mellett ő is ott volt a temetésen.⁶ Itt is előbukkan a már említett, ismétlődő „*ez van, ezt kell elfogadni*” motívum is; az „*átdöccenés*” hangulata az érzelmi bevonódás, gyász megéléséről árulkodik, amellet, hogy a beletörődés ezúttal is az öregedés, elmúlás témájához kapcsolódik.

⁶ Turai (2018: 230) könyvében egy hasonló témájú részletet olvashatunk egy szintén széki nővel készült interjúból.

Ahogy azt az otthonnal kapcsolatos részben már említettem, Mártának a bérmunkaként, tehát másoknál végzett tevékenységek mennyiségének és mibenlétének megválasztásában alacsonyabb az ágenciája, hiszen ezekben a helyzetekben akkor is meg kell csinálnia a dolgokat, ha éppen nincs kedve. Az e téren elvesztett cselekvőképességét narratívájában azonban visszanyeri máshol. Munkaadóra képes kritikus szemmel tekinteni, és önérzetesen kifejezi, ha határátlépést tapasztal, valamint kereskedelmi tevékenységében tudja használni erőforrásaikat is, amivel bizonyos mértékig felülke-rekedik rajtuk.

Elbeszélésében a fizetségért végzett reprodukív munka kapcsán is feltűnik a „do-log” felől való közelítés. „*Na látod, én már akkor megkezdtem a dolgot, és még mindig dolgozok*” – mondja kolozsvári éveiről. Ágenciáját és az általa végzett munka értékét elbeszélésében azzal is láttatja, hogy másokban, például munkaadóiban is nagyra becsüli az ügyességet, szorgalmat, a reprodukív munkákban való gyakorlatiasságot.

Márta munkáit mindig az informális csatornáin keresztül kapta és kapja most is. Feketén dolgozik, önálló lakhelye a befogadó terepeken (Kolozsvár, Budapest) nincs. Ez azt is eredményezi, hogy önmagában véve kiszolgáltatott a helyzete.

Ezt a papírforma szerinti kiszolgáltatottságot tehát nem csoda, ha narratíváival és a hétköznapiakban való cselekvőképességével tölti ki, magáévá téve az informális terét.

Mikroszint – összefoglalás

A szociológiai képzelőerőt működtetve elsőként Márta életének legszűkebb terei kapcsán pillanthattunk bele a társadalmi hierarchiák és a személyes ágencia „játékába”. Az otthonnal és a munkaadókkal való viszonytal kapcsolatos elbeszélésből azt láthatjuk, hogy Márta életében meghatározó szerepet játszik a munka mint kényszer és ugyanakkor az ágencia felmutatásának terepe. A munkáról való beszédben a reprodukív munkán keresztül tetten érhető a nemi szerepek strukturáló ereje, amelyek ezáltal a munkavállalásra is kihatnak. Munkahelyein a cselekvési tere beszűkül, megmutatkoznak a hierarchia jelei, amelyek oldására a személyes kapcsolattal törekszik általában mind ő, mind a munkaadói, illetve itt is fontos szerepet kap a munkaképesség demonstrálása a kontroll visszanyerése érdekében.

Mezoszint – intézmények és hálózatok

A fentieket folytatva középszinten is két témára osztom az elemzést. Az otthon színterét a település, Szék színterére, a munkaadókkal való viszonyt pedig az e viszonyoknak háttérrel adó migrációra cserélem, és törekszem megmutatni, az ezekben rejlő kényszerek hogyan hatnak Márta életútjára, és ő hogyan helyezi el magát ezekhez képest.

„Egész nap ki voltak állva, hogy jönnék a románok. Én nem hittem.” – Szék hálózatai

„Az egykori Szék[en], melynek lakossága elérte valamikor a 6000 főt, a 2011-ben tartott népszámlálási adatok szerint 2.459 főt számláltak, a lakosságnak számottevő hányada magyar etnikumú: 93,78%, a lakosság 3,58%-a román etnikumú. A lakosság 2,2%-[á]nak pedig nem ismert az etnikai hovatartozása. Vallási hovatartozás szempontjából a lakosság 73,32%-a református, 9,92%-a hetednapi adventista, 6,43%-a római katolikus, 3,66%-a ortodox, 2,77%-a pünkösdistá. A férfi lakosság nagy része napjainkban az építőiparban dolgozik és igen nagy megbecsülésnek örvend, ugyanis a széki munkaerő igencsak keresett ezen a téren, a nőket pedig főleg mint kitűnő háztartásvezetőket ismerik.”⁷

Ezt a leírást találjuk a település honlapján, ha általános információkat keresünk, és a benne felsorolt jellemzőket tekintve Márta egy tipikus székinek mondható: magyar etnikumú, református vallású és „kitűnő háztartásvezető”, már amennyiben ezen azt érthetjük, hogy nemcsak a saját háztartásában, hanem másoknál is, foglalkozásszerűen végez reprodukív munkákat. Persze az idézett részlet a végletekig egyszerűsít és sztereotipizál, mégis felsejlik benne néhány jellemző vonás. Az egyik ilyen a demográfiai adatok közé is becsempészett nosztalgia, a letűnt fénykor – 6000 fő – visszaszárítása. Szék valaha valóban virágzó helynek számított; a középkorban szabad királyi városi ranggal rendelkezett, sóbányái voltak, jólétével kiemelkedett térségének, a Mezőségnek a falvai közül, aminek a nyomai a 18. század környékétől kezdve már egyre inkább csak a település kultúrájában maradtak fenn (Kádár 1903: 380). A falu közösségének múltjára visszatekintő ellentmondásos nosztalgiát Márta elbeszélésében is találunk.

Azelőtt más volt azelőtt, mentek az anyám idejébe, akkor mentek a szomszédba. Mentek egyik a másikához. De most senki. Senki, senki.

A részlet rövidebb időtávra tekint csak vissza, de azt látjuk, hogy Márta úgy érzi, régen erősebb volt a szociális háló a faluban, miközben ő is része a felbomlásnak azzal, hogy elmondása szerint nem sűrűn jár másokhoz.

A másik árulkodó mondat a honlap szövegében az emberek romantikus egyszerűségben való ábrázolása, amiről azt feltételezhetjük, hogy akár a turisztikai marketing eszköze is lehet. Szék ugyanis a 20. század második felében a kibontakozó táncházmozgalom és a néprajzi gyűjtések ikonikus helyszínévé vált (Molnár 2005). A községben – valószínűleg történelmi múltjának és viszonylag elszigetelt földrajzi helyzetének is köszönhetően – sokáig elevenen éltek azok a népművészeti gyakorlatok és szokások, amelyek az '60-as évektől érkező gyűjtőket lázba hozták. A székiek ekkor

⁷ <https://www.szek-sic.ro/szek-kozseg/altalanos-informaciok>.

felismerték ennek jelentőségét és gazdasági hasznát, így elkezdtek építeni is azokra a jellemzőkre, amelyekről tudták, hogy vonzhatják az érdeklődőket.⁸ Már csak azért is érdekes a nők „kiváló háztartásvezetőként” való ábrázolása, mert éppen a helyi folklór iránti érdeklődés fellendülésével kezdtek a széki nők nagyobb mennyiségben eladásra szánt szötteseket, varrottasokat, egyéb kézműipari cikkeket is készíteni, ami túlmutat a társadalmi reprodukción. Márta a mai napig sokat varr, korábban saját szövőszékén szőtt is. A helyi népi kultúra iránti érdeklődés fellendülése emellett kapcsolati hálójának bővülését is jelentette, amiről a migráció hálózatait tárgyaló alfejezetben részletesebben is írok.

Márta történeteiben Szék közössége sokkal komplexebb módon jelenik meg az építőipari munkás férfiak és háztartásbeli vagy takarítónők együttélésénél. Az egyik leghangsúlyosabb, a falubeliekhez való viszonyról szóló téma az előjogokra, anyagi juttatásokra való jogosultság kérdése. Elbeszéléséből az látszik, hogy alapvetően általában reciprocitásban gondolkodik, valamit valamiért alapon, de a cserék sokféle formát ölthetnek, és főleg informális síkon jönnek létre.

Ez a szoba, mert azt mondta apósom, hogy ha már csináljuk, akkor már csináljunk még egy szobát. Ugye még akkor nem volt fürdőszoba. Azután csinálódott az is. Akkor nem engedték, engedélyt nem akartak adni, hogy csináljuk, bontsuk el. De aztán addig, hogy megengedték mindennel. Olyan volt, akkor egy nem idevalósi elnök vagy valami román volt, s nem engedte. De már addig jártunk, mondtuk neki, hogy na, akkor még nem volt fürdőszoba, csak két szoba.

Más kontextusban kiderül, hogy bár ebben a részletben megjelenik az etnicitás kérdése, Márta narratívájában elsősorban nem a románság az akadályozója az informális cserék létrejöttének (bár a nyelvi akadályok kétségtelenül húznak határokat), hanem inkább az, ha nem széki a hatóság embere. Úgy tűnik, a lokálisan működő hivatalos szervek rugalmasan mozognak a formalitás és informalitás között azzal a feltétellel, hogy van helyi kötődésük, hiszen ebben az esetben válik számukra is értelmezhető cserealappá például a komaság⁹ vagy valamilyen szívesség elvégzése. A helyi/rokon alapú kölcsönös szívességek rendszere a munkaközpontú elbeszéléshez hasonlóan a paraszti társadalmak jellemző vonása (Jávor 2000).

Aztán itt jóban is voltunk a rendőrrel, és többször is mehettünk, kaptunk útlevelet, mert azért hoztunk ilyen, én gyűrűt, én filbevalót hoztam nekik, feleséginek, úgyhogy volt elég jó elnézésünk. Nem ingyen, érted. De azért volt, volt, aki adott, az kapott is.

És akkor, mikor megyek, én s már, akkor mindig viszek a doktornénak, és veszek valami csokoládét, aki írja meg a receptet, és mer csak ketten vannak az egész faluba, elfogadja, és jól is teszi, hát azért viszem, hogy fogadja el. De pénzt nem fogadnak el.

8 Ennek későbbi, jobboldali politikai narratívák erősítésére használt burjánzásáról Pulay Gergő (2004) publicisztikájában olvashatunk.

9 Komák azok, akik nem feltétlenül kölcsönösen, de egymás gyerekének keresztszülei. Nem biztos, hogy vérrokonok, de a komaság által szinte rokonná válnak.

A fenti két idézetben is láthatjuk, hogy bár a cserék a lefizetés határait súrolják, Márta mindaddig vállalhatóan tartja őket, ameddig az előjogokért valamilyen formában megfizet. Másik fontos tanulsága a kiemelt példának, hogy az ügyintézésnek, üzletelésnek ez a módja átível a politikai rendszereken (lásd pl. Vigvári 2020); erősebb a helyileg szerveződő megoldási módok szövete, mint a felülről jövő jogszabályi, politikai keretek.

A valamit valamiért elvének fontosságát Márta elbeszélésében akkor érthetjük meg mélyebben, ha megvizsgáljuk, hogyan viszonyul a szociális juttatásokhoz és a pályázati rendszerekhez.

Ugye most megpályázol valamit, kapod meg. Itt úgy van, aztán nem tudom, Magyarországon, hogy hogy, de itt nagyon sok van. Ilyenből milliárdosak. Igen, hogy más futhat, amíg megbolondul, de olyan pályázatok vannak, hogy nem is tudom, hogy hogy tudja megengedni az állam ezeket. Nem sajnálom, mert mik már úgyse pályáznánk [...] Sose dolgoztak. És jobban élnek, mint egy miniszterelnök.

Azért nem tudom. Nem tudom. Ez a jó, vagy a régebbi jó volt. Mert azért ezek sok, azért ezek sok pénzt elvisznek. Azért neked, s a másoknak s a harmadiknak kell dolgozni, hogy legyen éved. Érted, hogy kapjál majd egy kis nyugdíjt. De sok, nagyon sok disznóság van. Nem lehet elmondani, hogy mik vannak. [...] Meg azt mondták, hogy a régi Ceaușescu-időben mi volt, ilyen nem volt. Ha nem dolgoztál, akkor megkérdezték, hogy honnét van ez a szekered vagy lovad vagy más volt. Jobb volt. Jobb volt az, mert más. Most mindenki. Mindenki csak a pályázat, a pályázat, hogy kapjon pénzt.

Amiről itt Márta beszél, az az utóbbi években Széken is megjelenő EU-s pályázatok jelensége. Elmondása szerint a nála fiatalabbak között sokan vannak, akik pályázati pénzekkel csálnak, és magáncélra költik az összeget, majd valahogy megoldják, hogy az ellenőrzésen zöld utat kapjanak. Ahogy mondja is, a problémája nem feltétlenül az, hogy nem ő kapja meg ezeket a forrásokat. Egyrészt tisztességtelennek, értékrendjével ellenkezőnek tartja a pénzszerzésnek ezt a módját, másrészt igazságtalannak is érzi. E két szempont mögött ismét felsejlik a munka motívuma. Bár első látásra hasonlíthat egymáshoz a pályázati ügyeskedés és a rendőrnek tett szívesség, a különbség az, hogy Márta úgy érzi, ő megdolgozik azokért a dolgokért, amelyeket megkap, míg másoknak az ölébe hullik a vagyon. A fenti részletekben Márta annak feszültségébe is kerül, hogy tudja, hogy a román államszocializmus időszakát egyértelműen rossz korszakként szokás megítélni, ő hirtelen mégis azon kapja magát, hogy úgy érzi, a számonkérhetőség, igazságosság, érdem szerinti elosztás jobban érvényesült akkor. Itt a helyi viszonyokon keresztül Márta az államhoz való viszonyáról is beszél, ami a pályázatokkal rokon szociális juttatások témájában is folytatódik.

És kapják a jó betegnyugdíjt. Hányan, s semmi bajuk nincsen. Semmi. És azt hogy kapják?

S ezernyolcszáz lej [kb. 139 000 Ft], gondold el, minden hónapban. Én kapok ezerkétszáz lej [kb. 93 000 Ft] nyugdíjt. Ők csak az apjuk után kapnak ennyit.

Jó, már úgyse sokat kell adjanak. Mi már nem élhetünk, nem tudom, meddig, csak sokszor bosszant, hogy ilyen sok pénzeket kapnak, és akkor ő nem látta az apját, s aztán nem kap semmit. Érte. De hát mindegy.

Betegnyugdíj, túlélő hozzátartozói nyugdíj és még ki tudja, hányféle, a román államtól igényelhető juttatás. Márta maga se tudja követni, de azt látja, hogy ha az összegeket összeveti, nem találja az igazságos, elvégzett munka vagy valódi rászorultság szerinti elosztást. Ebben a témában a munkával elért érdemen felül az is megmutatkozik, hogy Márta azt is jogos igénynek tartja, ha valaki betegsége, a (második világháborús) fronton meghalt rokonai vagy az igazán nehéz szociális helyzete miatt tart igényt pénzre. Feltételezhető, hogy a segélyek kapcsán az igazságtalanság érzete részben abból fakad, hogy vannak valóban jelentős különbségek a megkapott juttatásokban, amelyek mögött olyan bonyolult, bürokratikus nyelven megfogalmazott jogszabályi szempontrendszer állhat, amelyet nehéz követni.¹⁰ Ezenkívül abban is vannak különbségek, hogy ki milyen juttatásokat igényel egyáltalán. Márta például valószínűleg részeseül bizonyos nyugdíjon felüli kiegészítésekben is, de sokszor beszél arról is, hogy csak gondolkodik rajta, hogy el kéne menni elintézni, tehát akik különböző okok miatt mindent el tudnak intézni maguknak, esetleg többfajta szociális segítséget kaphatnak.

Márta háztartása, családja valójában nem szorul rá további bevételekre, mégis úgy érzi, mások érdemtelenül sokat kapnak. Ezt a jelenséget a szociológiai szakirodalom jóléti sovinizmusnak nevezi, és gyakran tematizálja például bevándorlókkal vagy romákkal kapcsolatos attitűdvizsgálatokkal kapcsolatban (Enyedi, Fábíán és Sik 2004). Ezekben a kutatásokban az látszik, hogy a felülről jövő politikai narratívák is befolyásolják azt, hogy a kisebbségi csoportokat ne tartsák segítségre érdemesnek. Márta és Szék esetében azt figyelhetjük meg, hogy a közösségen belül jönnek létre törésvonalak annak mentén, hogy ki mennyit kap. Itt valószínűleg nem politikai narratívák befolyásolják leginkább az igazságtalanság érzetét, hanem talán maga a hozzájutás módja, és hogy a potenciális jogosultak hozzáférése nagyon különböző. Az sem egyértelmű, hogy az adott juttatásra jogosult-e valaki, az meg végképp nem, hogy hogyan juthat hozzá, és pontosan mennyit kaphat, így az egyébként a jóléti állam látszatát fenntartani igyekvő rendszer a lokális közösségre dezintegráló erővel is hat.

Mártát narratívája kettős viszonyban láttatja a település közösségével. Egyrészt egyértelmű, hogy életútját sok szempontból a lokalitás és az ő generációjának még magától értetődő szokásrend határozza meg (Bondár 2005), másrészt viszont el is határolja magát ezektől. Itt ismét felmerül a korábban otthon maradásnak nevezett motívum, valamint az örökös munka is. Elbeszélése szerint soha nem ment sehova, mert nem is szeretett, és örökké dolga is volt, de egyébként is különbözik, ki is emelkedik a többiek közül, még ha függ is tőlük. Az alábbi példán is észrevehetjük azt a kettősséget, hogy a

10 Amennyire az internetes fordítás érteni engedte, a túlélő hozzátartozói nyugdíjról szóló tájékoztatóban is olyan sokféle lehetőség és beadandó dokumentum van, amelyek alapján különösebb jogi tudás nélkül nehéz kiszűrni, az adott körülményekért mennyi pénz jár (<https://www.cnpp.ro/en/pensia-de-urmas>).

történet mélyen be van ágyazva a lokalitásba, magukat Márta azonban mégis kiemeli, másnak mutatja, akik nem hisznek a pletykáknak, hanem helyette dolgoznak.

Este jön haza [a férjem], s mondom, hogy el van állva már ott, ahogy jöttek be a Kapuson, ott ki voltak állva emberek, fák, hogy ne jöjjenek be a románok, de nem volt semmi igaz, csak valaki elindította. Mondom, te, hát el tudtál jönni ott a Kapuson? – mondom neki. Vannak még sok traktor s emberek? Hol? Nincs ott senki az égvilágon. Hát mondom, mindenki azt beszéli, jönnek románok. Jönnek a fenébe, ne félj, mert nem jönnek, aszondja. Úgyhogy reggel indultam Pestre. Egész nap ki voltak állva, hogy jönnek a románok. Én nem hittem.

A beágyazódás-kiemelkedés feszültsége utalhat egyfajta mobilitási útra is. Ide illeszkedik az is, ahogy Márta a házuk használatáról beszél. Széken jellemző, hogy házaspárok akár kétemeletes családi házakat építenek, amelyeknek valójában csak a földszinti egy-két helyiségét használják, a fenti terek pedig inkább reprezentatív funkciót töltenek be, nem igazán alszik vagy lakik ezekben senki (vö. Bondár 2005: 174). A ház felépítése és az, hogy Márta és férje a lenti, kisebb részt használják főleg, rájuk is igaz, Márta azonban megkülönbözteti magát a többiektől abban, hogy aktívabban használja a fenti tereket, unokája például bátran játszhat, és rendetlenséget csinálhat bennük. A helyi státuszszimbólumokon való felülemelkedés fakadhat a nagyvárosi hozzáállás elsajátításából is, amellyel például budapesti munkái során találkozhatott.

„Mondtuk, hogy ne te ne, még itt vannak székiek!” – A migráció hálózatai

Kolozsvári szolgálásával Márta szinte gyerekként tapasztalta meg először azt, hogy pénzkeresés céljából hosszabb időre elszakad otthonról. Ez Széken nem volt szokatlan még a romániai államszocializmus kiépülése után sem. Generációk óta ismert gyakorlat volt a nők körében a kolozsvári cselédség, vagy később házasként az alkalmi mosás, takarítás a város polgári háztartásaiban (Bondár 2005: 165; Pulay 2005: 145).

Csütörtökön s vasárnap volt kimenő a cselédleányoknak.¹¹ Minden csütörtökön délután ki volt adva, hogy mit tudom én, 5-től 6-ig ki lehetett menni. De a fiúcska anynyira hozzám szokott, hogy nem maradt otthon. Soha. Örökké jött velem.

Ebben a korábban már részben idézett részletben fontos látni, hogy ugyan informális kapcsolatokon alapult a cselédség megszervezése, volt annyi intézményiség is, amennyi lehetővé tette a cselédek – és falubeliek – találkozását a városban. Az, hogy Márta ezekre az alkalmakra is magával vitte munkaadói kisfiát, némileg elmossa a határokat cseléd és városi polgár között, Mártát talán kicsit eltávolítja otthoni közösségétől, és közelebb viszi a városi környezetéhez.

¹¹ A széki cselédlányok kolozsvári kimenője jelenik meg Kányádi Sándor *Fekete-piros* (1972) című versében is.

A székiek – hiszen a kolozsvári tapasztalatok miatt korábban sem volt ismeretlen számukra a vándorlás – kapni tudtak az alkalmon, amikor az 1980-as években lazulni kezdtek a határátlépési szabályok. Nemcsak a Kolozsvárra járás gyakorlata, hanem a Szék népművészetének felfedezése által kiépült kapcsolatrendszer is tágitotta a Budapest felé vezető csatornát. A Romániából kezdetben csak két évente – vagy ha gyakrabban, akkor szervezett turistaút résztvevőjeként –, rövid időre megközelíthető Budapesten nagy érdeklődés mutatkozott a székiek iparművészeti cikkei iránt, a népművészeti érdeklődés adta kapcsolatrendszerek pedig később is használhatóak voltak, és presztízist is jelentettek (Turai 2018: 160). Ez a „folklor-hálózat” és az ennek is alapjául szolgáló közös nyelv az etnicitás erejét mutatja abban, hogy Budapestre indul a migráció (Pulay 2005: 147; Bondár 2005: 173).

...apám járt Szatmárra dolgozni, és az a buszos, aki hozta őket, a csoportot haza, az is járt így Magyarba. És akkor rengeteg dolgot megvásárolt tőlem. Állandóan szőttem, gyapjúpárnákat, falvédőket. És akkor, mikor jött, mindig vásárolt egy csomót, ő is vitte, s adta drágábban. Úgyhogy ezért voltam, amikor fiatal voltam, ezért voltam annyi dolgom. Most már nincs annyi, vagy csinálok magamnak, de látod, de nem annyi, már annyi nincs. Annyi, szeretem a rendet, szeretek rendbe rakni mindent, de már nem, [a férjem] sokszor mondja, hogy mi a nyavalyát csinálsz. Miért nem fekszel le már. Mondom, még nem végeztem el a dolgot.

Ebben az idézetben láthatjuk, hogy a folytonos munka nemcsak a reprodukzív, hanem a termelő munkára is vonatkozik, sőt, Márta megjelenik kereskedői szerepben is, ami a mai napig is az egyik bevételi forrása. Ma nagyrészt Magyarországon kereskedik a termékeivel, de továbbra is használja hozzá a széki hálózatait. Az informális cseréket a társadalomtudományokban alapvetően nehéz kutatni, hiszen a hozzáférés a hálózatokhoz nem feltétlenül egyszerű. Márta esetében mégis azt figyelhetjük meg, hogy szinte minden kapcsolata, kereskedelmi partnere, munkaadója magától értetődően az informális csatornáin keresztül működik.

Csak mentem, de akkor ott a Budai Skálánál, tudod, hol van? Ott lehetett árulni, aztán jött a rendőr, futottunk. Az Astoria alatt is lehetett úgy árulni. Ott is, ha jöttek a rendőrök, futattunk. Csak akkor még az volt a jó, hogy a kapukat nem voltak bezárva abban az időben még, érted, hogy felmentél a föld alól, befutottál, felmentél a tizedik emeletre is. Hamar a két táskával, de az már elmúlt, mert most már mindenütt bé van a zárva kapu. Most már nem tudsz bémenni. Akkor az nagyon jó volt, hogy lehetett mindenüvé befutni.

Az egyre enyhülő szigorú államszocialista, majd az útkeresésben lévő rendszerváltás utáni Magyarországon az informális gazdaság nagyobb teret kapott a nyilvánosságban, mint ma (Danyi és Vígvári 2019: 17). A mozgósítható székiek (főként a rugalmasabb időbeosztással rendelkező nők [Bondár 2005: 174]) – érzékelve a keresletet – árujukkal az '70-es évektől rendszeresen elkezdtek járni Budapestre, ahol közterekre kiállva árultak akár csoportosan is (Bondár 2005). Érdekes eleme Márta

visszaemlékezésének, ahogy bérházak nyitott kapuiról mesél, amelyek értékes menedéket nyújtottak az illegális utcai árusoknak félnyilvános térként.

Akkor úgy volt, hogy fel kellett iratkozni, és nagy busszal mentünk. [...] Akkor megvolt, hogy két csomag, kész. Többet nem lehet. De aztán volt először, úgy mentem is, hogy ugye nekünk már volt akkor ez a pálinkafőző üstünk. És akkor volt sok pálinka, és volt nekünk olyan. Valaki szerzett, hogy akármennyit általveszen. Volt, mikor mentem a busszal, és tudod, mi az a cserge? Ez egy olyan takaró. [...] Na, abba a csergébe beletettem egy 20 literes bádogot, műanyagot, és belé egy nagy táskába, az volt egy csomag. Úgyhogy mentünk [a lányommal], ketten ültünk egy széken, a busszal, így, ahogy ültünk. Ő itt fogott egy 10 literes bidont. Benne volt egy valami valamibe csomagolva, mellette ültem én. Itt is egy 10 literes, és még volt két-két taszka, az már ott volt 80 liter pálinka, és mentünk, de többször mentünk aztán. Egyszer szólt a vezető, hogy hallotta, hogy ilyen sok pálinkát visszük. Szálljunk le, nem visz. Már fel voltunk a Királyhágónál, és mondta, hogy szálljunk le, mert nem visz által, mert nem lehet. Mert megtalálják, akkor visszatérítik a buszt. Mondom, ha megtalálják, elveszik, akkor legyen az övéké. Mondom, én akkor se szállok le. [...] Tehát rizikós. Ő megkér, ha elveszik, mondom, ha elveszik, van még otthon. Átmentünk, meg se néztek. De gondolhatod, mikor letett a busz, 100 literrel az utcán.

Az utcai árulás, és még inkább a nagy mennyiségű szeszes ital Magyarországra csempészése nagymértékű kockázatvállalásra utal, azonban fontos látni azt, hogy az elmesélt helyzetben Márta valójában nem fél, valami miatt mégis megéri neki és falubelijeinek az utazás. A migrációs szakirodalom kiemeli, hogy a vándorlásban alapvetően fontos szempont a kockázatcsökkentés (Massey et al. 1993). Márta esetében azt feltételezhetjük, hogy a biztonságérzetet részben a migráció infrastruktúrája (Xiang-Lindquist 2014) nyújtotta. Az a kapcsolatrendszer, amelyben tudta, hogy árujának egyrészt biztos kereslete van, másrészt valahogyan akár a határról is biztosan haza tud jutni, tehát nemcsak egyéni ügye az ingázás, hanem be van ágyazva egy tágabb rendszerbe, amelyben mindenki a hazatérő vándorlásra van berendezkedve, és ehhez alkalmazkodik a logisztika, például a rendszeresen közlekedő buszok is (Pulay 2005).

Eltőtt, akkor azért mentünk. Mondom, árulni. Apámmal is voltam, anyámmal is voltam. Vittem ötöt is, és akkor mentem unokatestvérekkel. Azokkal is mondom, mikor bementünk a szállodába este. Magyaráztam neked, hogy itt tiszta tükör volt, ott a Béke Szállodában, későre mentünk be. Mondtuk, hogy ne te ne, még itt vannak székiek. És magunkat láttuk a tükörben. Azért az is jó volt. Sok mindent. Azt hiszem, ez is egy jó közmondás, hallottad. Sokféleképpen jár az ember életében, ha nem hal meg idejében.

A Budapestre járás kezdeti éveiről Márta önmagáról festett képe egy úttörőt mutat, aki a családtagjait viszi magával, és talpraesetten megoldja a váratlan helyzeteket. Ebben az időben Székről nagy számban kezdtek férfiak és nők is Budapestre járni vendégmunkára vagy árulni, de hosszabb távon főként a nők maradtak benne a körforgásban

(Bondár 2005; Pulay 2005). Úgy tűnik, Márta ebben a székieket kollektívan érintő folyamatban központi résztvevőként tekint magára.

Volt egy öreg néni is meg egy idős bácsi is, mind a kettő kicsit... nem voltak komplettek, de fogadtak azért. Ott hegyén-hátán aludtunk, ott férfi, nő, mindenki egybe. Ki kellett menni a WC-be megmosakodni egy kicsit, nem úgy volt, hogy volt fürdőszoba, ott, csak úgy. És akkor ott lefeküdtünk négyen-ötven egy ágyba, aludtunk, reggel felkeltünk, s indultunk megint árulni. Hát akkor az volt az idő.

A székiek kezdetben olyannyira együtt mozogtak, hogy a legtöbben egy helyen, az idézetben is említett néhány, tömegszállásként üzemeltetett Bartók Béla úti lakásban aludtak, ha Budapesten voltak. A Szék és Budapest közti mozgást tehát nemcsak a pesti értelmiséggel kialakított kapcsolatok kölcsönösen előnyös hálózata, hanem a Széken belüli hálózatok Budapestig való kiterjedése is katalizálta. Később már nem, de ebben az időben Márta is része a székiek összetartásának, amelyben „inkább az otthoni lokalitás újratermeléséről van szó, mint új, migráns közösség építéséről” (Turai 2005: 189).

„*Úgyhogy úgy kerültem oda, akkor még nem ment senki takarítani. Gondoltam, én elmegyek*” – meséli Márta azt a történetet, hogy 1994 környékén hogyan vállalt el először háztartási munkákat is. Bondár tanulmányában 1996-tól számítja azokat az éveket, amikor a széki nők elkezdenek tömegesen hosszabb időre Budapesten maradni (Bondár 2005: 166), vagyis Márta valóban úttörőként, viszonylag hamar dönt amellett, hogy a kereskedelemből származó bevételeket a kiszámíthatóbb munkavállalással, idősgondozással, takarítással, vasalással egészíti ki. A legtöbb széki nőtől eltérően nem váltótársas rendszerben dolgozik, és nem albrétben lakik a falubelijeivel, hanem mindig munkaadónál kap szállást, munkájáért cserébe. Ebben pedig egyszerre van jelen az individualizmusa, a korlátozott térhasználat¹² cselédségből megmaradt megszokása és az a cserealapú gondolkodásból eredő megfontolás is, hogy ha adhat munkát is pénz helyett, akkor a fizetését inkább félreteszi más javakra, és „segítséggel” fizet a fekhelyért.

Hát, hogy fizetnek? Hát Pogányék se fizettek, Ágnes se fizetett. Nem is vettem volna el a pénzt. Hát, ha ott aludtam, de nem ingyen aludtam ott, hidd el, hát tudod, mert azért sokat segítettem. [...] De szívesen csináltam. Nem arról van szó, hogy csináltam. És kitakarítani is. Állandóan volt mit.

Márta elbeszélésében a későbbi időkről beszélve is úgy mutatja saját cselekvőképességét és azzal emeli ki magát a többiek közül, hogy azt mutatja, ő elbírta azt is, ami másoknak esetleg lealacsonyítóknak számított.

12 Habár Márta – és a hozzá hasonlóan kolozsvári cselédségen szocializálódott széki nők – budapesti munkákhoz való hozzáállásában nagyban megjelenik a cselédség tapasztalata, a fővárosban vállalt munkákat már sosem nevezik cselédmunkának (Bondár 2005: 165; Németh 2016).

S pénteken már Katától futottam, mert mentem le a Balatonra. Éjjel. Ki ment volna egy órákor, Janka. Le, s reggel mentem árulni Almádiba, s szombat-vasárnap mentem Káptalantótiba, és onnét futva haza, mert ott voltak a macskák. Úgyhogy ezt nem sokan csinálták volna meg.

Az előző alfejezet végén kitértem Márta társadalmi mobilitására mint a narratívájában mutatkozó feszültségek lehetséges okára, amelyre utaló nyomokat a migrációjához, budapesti életéhez kapcsolódóan is találunk. Elbeszélésében az látszik, hogy az évek során Budapesten stabilizálódtak a helyi kapcsolatai is, közele, már-már családi kapcsolatba került azokkal a családokkal, akik háztartásukban foglalkoztatták. Ezáltal hozzáférést nyert azokhoz a kapcsolatrendszerekhez is, amelyek ezeket a jómódú, (felső) középosztálybeli családokat vették körül. Számára a város már nemcsak a két otthonlét közötti hely, ahova dolgozni jár, hanem épít is az ott igénybe vehető szolgáltatásokra, noha a végleges átköltözésre nem gondol.

A budapesti és széki élet összehasonlításában ismét feltűnik a változásban rejlő feszültség: „*Most az úgy van, mint Pesten, nem ismerjük egymást. Mondtam, hogy ez most falun is ez van, hogy senki senkihez nem jár.*” Az, hogy megismerte, Pesten hogyan működnek a szociális hálók, szomszédsági viszonyok, lehetséges, hogy része éppen annak is, hogy ma már Széken is azt tapasztalja, hogy megváltoztak ezek.

Középszintű integráló tényezők

A lokális és migrációs hálózatokat vizsgálva azt látjuk, hogy Márta életére nagyon erősen hatnak a Székre jellemző működésmódok, az informális, a helyi kultúrából származó előnyök. Ahogy a cserealapú, munkát középpontba helyező gondolkodásban megtalálja helyét és cselekvőképességét, úgy a felülről (állam, EU) érkező lehetőségek kiismerhetetlenebb, igazságtalanabbnak tűnő rendszerében elveszik, és eltávolodik általuk a közösségtől. A székiek lokális és Budapestig is elérő hálózatának Márta is része, migrációs és életútja sok szempontból tipikusnak nevezhető a széki nőket tekintve. A szociológiai képzelőerő adta keret szempontjából is fontos azonban, hogy a beágyazottságot újra és újra a másság hangsúlyozásával ellensúlyozza, ami ki is emeli őt a közösségből, ám ezáltal meg is könnyíti egyfajta korlátozott mobilitást, a városi élethez való közelebb kerülést.

Makroszint – globális munkamegosztás és neoliberalizmus

A Márta élettörténetében megjelenő társadalmi meghatározottságokban azt láttuk, hogy a lokalitás strukturái fontos szerepet játszanak. Erdemes azonban még távolabbról is megfigyelni az interjúkban megjelenő témákat. Jóllehet az egyén életére kiható globális szintű erőhatások nehezen feltérképezhetőek, a következőkben szeretnék két rövid alfejezetben kitérni arra, hogy milyen globális strukturák hathattak erősebben Márta elbeszélte életútjának alakulására.

„Eljön valaki, és felmos” – Áruvá vált gondoskodás a félperiférián

Az Immanuel Wallerstein (2010) nevéhez fűződő vilárendszer-elméletet a migráció egyik elméleteként is szokás értelmezni. A kapitalista világgazdaság mechanizmusait egybefoglaló vilárendszerben a centrum, a félperiféria és a periféria között egyenlőtlenül oszlanak meg a javak. A centrumországokba olcsó munkaerő és nyersanyag áramlik, melynek következtében a termelt árut nagy nyereséggel tudják értékesíteni a (fél)periférián. Ebben az áramlásban egyenlőtlen a csere, de a világgazdaság szereplői függésben maradnak egymástól. A posztszocialista országokat, így Romániát és Magyarországot is félperifériaként értelmezi a vilárendszer-elmélet, ami állandó pozíciókeresési és -megtartási erőfeszítéseket feltételez annak érdekében, hogy minél inkább a centrum és ne a periféria felé húzzanak gazdasági értelemben (Gábrriel 2022: 44). Jóllehet mindkét ország azonos típusba tartozik ebben a logikában, a Budapest–Szék viszonyt mégis értelmezhetjük sajátos centrum–félperiféria vagy „félperiféria–félperifériább” kapcsolatként, amennyiben Székről a helyi viszonylatban olcsó munkaerő a nagyvárosba áramlik.

A globális piacgazdaságban a gondoskodás az öregedő centrumtársadalmakban egyrészt hiánycikként jelenik meg, másrészt ebből adódóan is kommodifikálódik. A gondoskodó tevékenységek reprodukzív (és nőkkel asszociált) munka lévén alacsony értékű áruvá válnak. Fontos számba venni azt is, hogy a gondoskodási feladatok fizetett munkavállalóknak való kiszervezése Kelet-Közép-Európában már a 20. század elején kiépül a cselédség bevetté válásával (Gábrriel 2022: 32). A mai háztartási alkalmazotti szerepkör tehát ennek egy későbbi, megváltozott állapotának is tekinthető. A távolságok könnyebb áthidalhatóságának köszönhetően hosszabbak lettek a bejárható utak, így például Márta Kolozsvár helyett Budapesten végzi azokat a munkákat, amelyeket kiskamaszként a közeli városban végzett. A globális egyenlőtlenségek hatására a centrum irányába áramló munkaerő hiányt teremt a kibocsátó terepeken, vagyis esetünkben ha Márta Budapesten van, megoldandó feladattá válik Széken maradt, ápolásra szoruló férjének ellátása. Ezekre az összekapcsolódásokra vezet be Arlie Hochschild (2000) a globális gondoskodási láncok fogalmát. E láncok szereplői különböző társadalmi helyzetű nők, akik kisebb-nagyobb távolságokat áthidalva „adják egymásnak” fizetve vagy fizetetlenül a társadalmi reprodukció bizonyos feladatait.

De hogy egy héten kétszer eljön valaki, és felmos, az pont elég. Mert most elmúlt az a világ, hogy jó, én nem is jártam soha se, sehova se. De hogy a szomszédba bemenjen valahova. Most az úgy van, mint Pesten nem ismerjük egymást. Mondtam, hogy ez most falun is ez van, hogy senki senkihez nem jár.

Mikor Budapesten van, bár a férjére rokonok is odafigyelnek, Márta fizet egy közel lakó asszonynak azért, hogy hetente kétszer kicsit tegye rendbe a háztartást, illetve ebédet is rendel előre az idős férfinak. Márta vágyakozva gondol vissza arra az időre, mikor ilyenre gondolni sem kellett volna, mert a szomszédsági háló magától

értetődően megoldotta volna a gondozást, miközben többek között ő maga sincs annyira jelen a faluban, hogy része lehessen egy ilyenfajta kölcsönös gondoskodásnak, amit tekinthetünk akár a globális egyenlőtlenségek kényszerítő hatásának is.

A globális gondoskodási láncok kialakulása összefügg a migráció feminizációjának nevezett jelenséggel is, amely arra utal, hogy a nők egyre inkább önálló és nagy számban jelen lévő szereplői lesznek a migrációs folyamatoknak, ahogy a széki nők és Márta esetében is látjuk. Saskia Sassen (2000) a globális dél és globális észak dichotómiájában beszél arról, hogy a globális délen a neoliberális tőke beáramlásával megváltozó fogyasztási minták és megélhetési lehetőségek afelé mutatnak, hogy egyre inkább a nőkre terhelődik a háztartások bevételeinek megoldása. A megváltozó helyi viszonyok között kevesebb megélhetési lehetőséget találó nők a nagyvárosok felé vándorolnak, hogy az ott keresett pénzből az otthon maradt családjuk megélhetését biztosítsák.

„Segítség nem volt” – A neoliberalizmus mint keretelési lehetőség

Márta elbeszélésében számos olyan elem megjelenik, amely arra az tapasztalatra utal, hogy az életben alapvetően magának oldja meg az ember a dolgokat, amihez folyamatos munkára van szükség. Ez a mintázat nagymértékű átfedést mutat azzal, amit Gregor és Grzebalska (2016: 11) a neoliberalizmus kulturális és társadalmi mintákba való beágyazódásának neveznek. A szerzők szerint a neoliberalizmust három különböző sík komplex összefonódásaként érdemes vizsgálni. Elsőként egy olyan világgazdasági rendszerként, amelyet a szabadpiac ural, és amelyben többek közt jellemző a magántulajdon és az alacsony adóterhek. Másodszor, a neoliberalizmus a fennálló egyenlőtlenségek, hatalmi viszonyok fenntartását célzó és a széles körű demokratikus részvételt akadályozó politikai-ideológiai projekt is. A harmadik aspektus a már említett kulturális-társadalmi vetület, amely a végletekig individualista, meritokratikus értékeket hirdet, figyelmen kívül hagyva azt, hogy éppen ezáltal tartja fenn a hierarchiát. Azáltal, hogy egyszerre több síkon gyakorol hatást, a neoliberalizmus a hétköznapi életet is meghatározó erővé válik.

De másképp nem jött segíteni soha [az anyósa], mert nem volt ideje. De nem is bán-tam, mert hamarabb megcsináltam egyedül, mint vele.

Márta nyomatékosan kifejezi, hogy ha egyedül hatékonyabb, akkor inkább nem kér a segítségből, és ennek nyomán azokat a kapcsolatokat értékeli nagyra, amelyek jobb munkavégzést eredményeznek. A neoliberalizmus abban is hatással lehet Márta életére és narratívájára, ahogy az őt körülvevő lokális hálózatot bomlani látja akár a korábban részletezett szociális juttatások, akár a szomszédolás elmaradásának szempontjából. Saját munkáját nem a többiekkel, hanem a többiekhez képest határozza meg, és minden áruvá, cserealappá válik. Fontos kiemelni, az államszocializmus végével az európai félperifériára berobbanó neoliberális működés az értelmezés lehetőségeinek csak egy rétege, amely esetünkben szorosan összefonódik egy eleve hasonló

logikát működtető kulturális és társadalmi berendezkedéssel, a paraszti munkaerőkölcszorgalom- és kölcsönösség-alapúságával. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a rendszerváltással megváltozott feltételek szerepet játszanak Márta történeteiben.

Akkora felibe valókat kapáltunk, hogy sokszor így varrok, s elmondom, hogy megnyit dolgoztunk, hogy... s mások üdegeltek. És még most se végeztem el a dolgomat. Janka. De nem baj. Na, csak ilyen volt. Ilyen volt az életünk. Mit csináljunk? Aztán azután ugye már vége lett a tsz-nek, akkor. Úgyhogy aztán azután már műk itthon csináltunk, visszakaptuk a földeket, akkor még többet kellett ott dolgozni. Bévetettünk akkora darabot babbal, semmi nem lett belőle, nem volt eső, nem lett belőle semmi. Tettünk cukorrépat, annyit, hogy nem is tudom, hány mázsa cukrot kaptunk. Beadtuk a sajátunkba. Akkor utána tettünk murkot, sárgarépat, annyit, hogy nem tudtuk eladni, s az hetekig, hetekig ástuk a répat. Annyi volt, hogy itt aztán ez még nem is volt meg ez a ház, ez a pincénk, ez a szoba, hogy az istálló teli volt.

Ahogy már egy korábban idézett részletben is, itt is felmerül, hogy az államszocialista berendezkedés valamiféle biztonságot, kiszámíthatóságot nyújtott a rendszerváltás utáni idők kockázatosságával és bizonytalanságával szemben, amely hol rosszabb, hol jobb helyzetet eredményez, mint a téves idők. Ám amikor jó a termés, akkor is csak a munka van vele, az alól nem lehet felszabadulni. A migráció megindulásával, a kereskedelem megkezdésével, ha esetleg nem is teljesen új működésmódok jelennek meg, az biztos, hogy kitágulnak azok a terek, amelyeket a munka, az egyéni küzdelem, a bizonytalanság határoz meg, és így Márta is becsatornázódik a neoliberalizmus globális logikájába.

Végül Márta a saját temetését hozza szóba. Ezt is egyénileg biztosítja:

Már megvagyunk, már meg vagyunk öregedve, már megcsináltattam az idén a sírt; nagyon sokba került, de gondoltam, hogy legyen meg, mert bármi van, az sincs, ki kiássa a gödröt. Na, mondom, megcsináltatom.

Makroszintű integráló tényezők

A szociológiai képzelőerő működtetésének legnagyobb ugrásokkal járó szintjén a személyes elbeszélést globális struktúrákkal kapcsoltuk össze. Kétségtelen, hogy Márta élettörténetét a területi egyenlőtlenségeken, a munkavégzés módján, közpolitikákon és hétköznapi gyakorlatokon keresztül globális jelenségek, egyenlőtlenségek is meghatározzák. Az egész életét végigkísérő, migrációval járó reprodukzív munkavállaláson keresztül azt láthatjuk, hogy a perifériáról a centrum felé tartó munkaerő-áramlás és a piacosodó gondoskodás globális mértéke Márta térbeli mobilitására és döntéseire is hatással van. A narratíváját átszövő munkaközpontúság és individualizmus pedig lehetnek a neoliberalizmus kulturális-társadalmi, hétköznapi ivódó megjelenései.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy a szociológiai képzelőerőt (Mills 1959) egyetlen ember életútjának vizsgálatában alkalmazzam, vagyis összekössem a személyeset a társadalmival, a lokálisat a globálissal. Arra a kérdésre kerestem választ, hogy milyen társadalmi, strukturális mechanizmusok érhetőek tetten Márta elbeszélésében, és ezt három szintre lebontva vizsgáltam. Az interjúk elemzése, a rövid terepmunka alatt szerzett tudás és a szakirodalom áttekintése megerősítette azt, hogy a különböző szintek – bár a dolgozatban szerkezetileg elváltak – nagyban összefüggenek egymással. Ami személyes működésnek tűnik, annak van kontinenseken átívelő vetülete is, és ami globális hatásnak látszik, az egyszerre a lokalitás egyediségével is magyarázható.

Márta elbeszélésében mindvégig nagyon hangsúlyos volt, hogy a munka szempontjából közelít sok témához. Ezen a motívumon keresztül otthoni és a házasságában való működésében a paraszti munkaerőkölcs és a nemi szerepek meghatározó erejét láthattuk, a kényszerítően ható folyamatos munkát és ezzel szemben a kompetencia megmutatása, láthatóvá tétele által demonstrált cselekvőképességet. A munkaadókhoz fűződő, a cselekvési teret még inkább korlátozó, hierarchikus viszonyban a munkát és az arról való beszédet szintén mint az ágencia megmutatásának eszközt láthattuk, amellet hogy itt a személyes viszonyok kialakítása is hozzájárul az alá-fölérendeltség érzetének oldásához.

Szék hálózatai és működésmódja nagymértékben megszabják Márta életének alakulását. A valamit valamiért elve alapján működő informalitásban viszonylag nagy mozgástere van, a munka itt előnyt, kiemelkedést, értéket jelent, az igazságtalannak megélt felülről érkező juttatások viszont rontják a pozícióját az élelmes fiatalabbakkal szemben. Márta gyakran másként, akár jobbként mutatja magát a többiekénél, ami szintén megnyit némi mozgásteret, amely azonban csak a lokális közösséghez képest képzelhető el. A helyi hálózatoknak a néprajzi érdeklődés által kifejlődő budapesti nyúlványa – és a politikai változások – teszik lehetővé a viszonylag alacsony kockázatú migrációt is. Az első látásra kiszolgáltatott helyzetet jelentő munkahelyek informális tereiben magas ágenciával rendelkező Márta számára nagyobb rugalmasságot és biztonságot jelentenek. A székiek közösségéből való kiemelkedés és a nagyvárosi létben való hatékony eligazodás társadalmi mobilitásra utalnak, amelyet azonban határozottan korlátoz az, hogy ez mindig csak Székhez képest élhető meg, és a budapesti kapcsolattrendszerben – legyen az bármilyen biztonságos és rugalmas – sem lehet a háztartási alkalmazott szerepéből tartósan kilépni.

Bár a budapesti kereskedőturizmus és munkavállalás elindulása sok szempontból specifikusan a széki események következményeként értelmezhető, fontos látni azt is, hogy például az irányokat és a munka jellegét globális egyenlőtlenségek és tendenciák is meghatározzák. Ezekben az egyénnek már nincs különösebb cselekvési tere, de azt láthattuk, ahogy a személyes életben megjelenik például az áruvá vált gondoskodás láncba szerveződése. A munka narratívája valószínűleg a lokális kultúrába/

történetiségbe is ágyazott, de a neoliberalizmus hatásait is erősen mutató kényszer, noha a keretek közötti kontroll lehetőségét is adja Mártának. A neoliberalizmus hét-köznapokba ágyazott működésére utal a kiemelkedés, magára utaltság feszültsége is.

Kutatásomban törekedtem megragadni, hogy az egyéni történetekben hogyan jelenik meg a szociológiai, és ezt Márta elbeszélésére érzékenyen, a felmerülő tényezőkkel kísérletezve összefűzni. Munkámban azt kerestem, hogy miként tud a társadalomtudományos vizsgálódás személyes és érzékeny, ám hatalmi viszonyokra és akár tágabb társadalmi kényszerekre is figyelmes maradni, megtartva ezzel a politikaiságot egy szűkebb fókuszban is. Ha később újra megvizsgálám, hogy hogyan változott azóta Márta élete, Szék és a világ, és minderről hogyan tudósít egyetlen ember, majd újra felszállok a Budapest és Szék között továbbra is naponta közlekedő buszjáratra.

Hivatkozott irodalom

- Bondár Anita (2005): Női migráció és változó női szerepek. Széki asszonyok Budapesten. In *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 163–183.
- Bögre Zsuzsanna (2020): Szociológiai paradigmák és a biográfiakutatás. *Szociológiai Szemle* 30(4): 73–88.
- Csányi Gergely, Gagy Ágnes és Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat* 24: 5–29.
- Danyi Gábor és Vígvári András (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. *Replika* 110: 11–31.
- Enyedi Zsolt, Fábíán Zoltán és Sik Endre (2004): Nőtték-e az előítéletek Magyarországon? In *Társadalmi riport 2004*. Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 375–399.
- Evans, James és Phil Jones (2011): The Walking Interview: Methodology, Mobility and Place. *Applied Geography* 31(2): 849–859.
- Gábel Dóra (2022): *A boldogulás útvesztői. Idősgondozás külföldön, vidéki nők élettörténetében*. Budapest: Balassi.
- Giddens, Anthony (2008): *Szociológia*. Budapest: Osiris.
- Gregor, Anikó és Weronika Grzebalska (2016): Thoughts on the Contested Relationship Between Neoliberalism And Feminism. In *Solidarity in Struggle: Feminist Perspectives On Neoliberalism in East-Central Europe*. Kováts Eszter (szerk.). Budapest: Friedrich Ebert Stiftung, 11–20.
- Győri Klára (1975): *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Bukarest: Kriterion.
- Hochschild, Arlie Russell (2000): Global Care Chains and Emotional Surplus Value. In *On the Edge: Living with Global Capitalism*. Anthony Giddens és Will Hutton (szerk.). London: Vintage, 130–146.
- Jávor Kata (2000): A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In *Magyar Néprajz 8. köt. Társadalom*. Paládi-Kovács Attila, Sárkány Mihály és Szilágyi Miklós (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 599–866.
- Kádár József (1903): *Szolnok-Doboka vármegye monographiája VI. Dész: Demeter és Kiss Könyvnyomdája*.
- Kányádi Sándor (1972): *Fekete-piros*. Interneten: <https://mek.oszk.hu/02600/02673/html/vers0601.htm#08> (letöltve: 2023. november 2.).
- Kulcsár Kálmán (szerk.) (1970): *Hatalom, politika, technokraták*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Kusenbach, Margarethe (2003): Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool. *Ethnography* 4(3): 455–485. DOI: <https://doi.org/10.1177/146613810343007>
- Kvale, Steinar (2005): *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- László Márton (2009): A kollektivizálás menetrendje és modelljei Székelyföldön. *Korall* 36: 55–79.
- Massey, Douglas S. et al. (1993): Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19(3): 431–466. DOI: <https://doi.org/10.2307/2938462>
- Mills, C. Wright (1959): *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Misetics Bálint (2011): Az egyéni problémáktól a közügyekig. *Fordulat* 14: 86–93.
- Molnár Péter (2005): A táncház mítosza és valósága: amit a 21. század néprajzosa Széken talál. In *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 123–142.
- Nagy Olga (1989): *A törvény szorításában. Paraszti kultúra és magatartásformák*. Budapest: Gondolat.
- Nagy Olga (2016): *Hagyományörző népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Széken*. Kolozsvár: Exit – Kriza János Néprajzi Társaság.
- Németh Krisztina (2016): Házi ápolók – „új/globális” házicselédek? A cselédmetafora két házi idő-ápolással foglalkozó nő történetében. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle* 6(4): 26–45.
- Németh Krisztina (2018): Házi idősgondozás – a házicselédség vagy az önmegvalósítás útján? In *Migráció alulnézetből*. Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Argumentum – MTA KRTK RKI, 94–121.
- Németh Krisztina (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe. Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle* 30(2): 50–71.
- Németh Krisztina (2021): Mit jelent lakni? Hajléktalan identitás és otthonteremtés egy „lakás-performanszon” keresztül. *Kultúra és Közösség* 4(11): 59–69.
- Németh Krisztina (2022): Az önkiszákmányolás fénytörései. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle* 12(2): 1–23.
- Németh, Krisztina és Váradi Monika Mária (2018): Development in the Context of Care Migration from Rural Hungary: An Agency-Based Approach. *Szociológiai Szemle* 28(4): 88–110.
- Pulay Gergő (2004): Az össznemzet látogatásai. *Magyar Narancs*, szeptember 9. Interneten: https://magyarnarancs.hu/publicisztika/pulay_gergotilde_az_ossznemzet_latogatasai-52652 (letöltve: 2023. november 1.).
- Pulay Gergő (2005): A vendégmunka mint életforma. Széki építőmunkások Budapesten. In *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 143–162.
- Risman, Barbara (2004): Gender as a Social Structure. *Gender & Society* 18(4): 429–450.
- Sassen, Saskia (2000): Women’s Burden: Counter-Geographies of Globalization and the Feminization of Survival. *Journal of International Affairs* 53(2): 503–524. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199324385.003.0002>
- Solt Ottilia (1998): Interjúzni muszáj. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Solti Ottilia (szerk.). Budapest: Beszélő, 29–48.
- Svégel Fanni (2021): Asszonyorsok kutatása Erdélyben – Nagy Olga témaválasztásai. In *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 29. Keszeg Vilmos és Szakál Anna (szerk.). Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 147–163.
- Tamás Gáspár Miklós (1977): Karnyújtásnyira: az emberi emancipáció. *Tiszatáj* 31(6): 97–100.
- Tompa Andrea (2017): *Omerta. Hallgatások könyve*. Budapest: Jelenkor.
- Török Emőke (2014): *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan.
- Turai Tünde (2018): *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben*. Budapest: Balassi – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Vigvári András (2020): Az informális fogalomtörténete a magyar társadalomtudományokban. In *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Szabari Vera (szerk.). Budapest: Napvilág – ELTE Eötvös, 240–262.

Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.

Xiang, Biao és Johan Lindquist (2014): Migration Infrastructure. *International Migration Review* 48(1): 122–148. DOI: <https://doi.org/10.1111/imre.12141>

Általános információk Székről: *Szek-sic.ro*. Interneten: <https://www.szek-sic.ro/szek-kozseg/altalanos-informaciok> (letöltve: 2023. október 31.).

Módszeresen vitasorozat 8. alkalom: *Miért és hogyan (ne) anonimizáljunk?* (2021) Interneten: <https://openarchive.tk.mta.hu/506/> (letöltve: 2023. október 31.).

Túlélő hozzátartozói nyugdíj Romániában: *Cnpp.ro*. Interneten: <https://www.cnpp.ro/en/pensia-de-urmas> (letöltve: 2023. október 31.).